

EKREM ČAUŠEVIĆ
(Zagreb)

TURSKA GRAMATIKA
FRA ANDRIJE GLAVADANOVIĆA (I)

Osjećam veliku radost zbog toga što mi je pružena prilika da ovim skromnim člankom odam priznanje svome dragome kolegi prof. dr. Fehimu Nametku za njegov neumorni i plodonosni rad na afirmaciji bosanskohercegovačke turkologije.

RUKOPISI GRAMATIKE

U Biblioteci Samostana Svetog duha u Fojnici nalazi se nekoliko latiničnih zbornika u kojima su rukopisni rječnici i gramatike turskog jezika iz 19. st.¹ Jedan od tih zbornika učinio mi se zanimljivim zbog gramatike koja odudara od svih ostalih turskih gramatika toga vremena: naime, u primjerima koji pojašnjavaju gramatička pravila susreću se domaći toponimi (Bosna, Saraj[evo], Travnik, Fojnica, [Kraljeva] Sutjeska, Rama, Busovača, Jajce, Salakovica i dr.) i imena u ono doba znamenitih ličnosti iz vjerskog života bosanskih katolika (npr. biskup Šunjić). U odnosu na druge rukopisne gramatike bosanskih franjevaca – a te su u pravilu kompendiji starijih gramatika turskog jezika tiskanih u Evropi – ova mi se po mnogo čemu učinila posebnom, ponajprije po “domaćem štihu” primjera koji daju naslutiti da se radi o autorskom djelu.

Spomenuti zbornik zaveden je u knjižnom fondu samostanske biblioteke. Javnosti ga je otkrio i opisao Vančo Bošković u katalogu orijentalnih rukopisa

¹ Ovaj rad je ulomak iz neobjavljene studije o rukopisnim gramatikama turskog jezika iz Bosne i Hercegovine (19. st.), koju sam tijekom 2000. god. kao stipendist i gostujući znanstvenik zaklade A. von Humboldt iz Bonna pripremao u okviru istoimenog projekta (Handschriftliche Grammatiken der türkischen Sprache aus Bosnien und Herzegowina, 19. Jh.) na Sveučilištu u Göttingenu. Ovom prigodom se na svekolikoj potpori srdačno zahvaljujem spomenutoj zakladi, Seminaru za turkologiju (Seminar für Turkologie und Zentralasienkunde) i njegovom voditelju prof. dr. Milanu Adamoviću.

franjevačkih knjižnica u Bosni i Hercegovini. Kodikološki opis je sljedeći: "Inventarni br. 14: Kožni povez. Papir bijeli. Vodeni znak. Listova 545, dimenzije 15,5 × 20,5 cm. Listovi 1 i 2 prazni. Dvije paralelne ukrasne linije, utisnute po dužini i širini, zaokružuju svaku koricu. Pet paralelnih linija dijagonalno utisnutih ukrštaju se u sredini."² Boškov navodi da je autor zbornika nepoznat.

Zbornik čine sljedeća tri dijela:

- 1) *Latinsko-turski rječnik* (3a – 461a) pisan u dva stupca i složen po abecednom redu. Turske riječi bilježene su samo latiničnim pismom. Prva riječ u njemu glasi: "A, ab – den, dan." Nešto turskih primjera prevedeno je i na bosanski jezik. Na zadnjoj stranici (461a) stoji da je dovršen 1833. godine. Reklo bi se da nema većeg leksikografskog značaja za turkologiju jer se po svoj prilici radi o prijepisu nekog starijeg tiskanog rječnika. Pisan je istim pravopisom kao i gramatika: za turski jezik korištena je talijanska grafija, za bosanski Kujundžićev pravopis (o tome v. niže).
- 2) *Gramatika turskog jezika na latinskom* (462a–513b, 540b–545b), naslovljena samo s "Ex Grammatica". Turski tekst pisan je latinicom. Primjeri su sporadično prevedeni i na bosanski i talijanski jezik. Zadnja poglavlja gramatike autor ponavlja s neznatnim izmjenama, a opisu turskog jezika pristupa iz aspekta latinske gramatike. Na rijetkim mjestima turski jezik kontrastira i s bosanskim.
- 3) *Bosansko-turski rječnik* (514a–539a), zapravo duži popis riječi i fraza koje nisu složene abecednim redom. Popis počinje rječju "Vruch.a. Sygiak eg." (514a), a završava se s "Razvalisje, razorisje, jykylmak" (539a). Riječi su pisane u dva stupca samo latinicom.

O AUTORU KODEKSA FRA ANDRIJI GLAVADANOVIĆU

Ime autora spomenutog rječnika i gramatike nije naznačeno ni na koricama manuskripta ni u samome tekstu. Međutim, na str. 343b pažnju mi je privukao jedan primjer napisan samo arapskim pismom (transkrip.: adim andriya), koji je autor preveo i na bosanski ('Zovem se Andrija'). Taj me je primjer naveo na pomisao da se možda radi o autorovoj samoidentifikaciji.

Potvrdu svoje pretpostavke našao sam u monografiji "Franjevački samostan u Fojnici od stoljeća 14. do 20." fra Mije V. Batinića; među kraćim biografijama zaslužnih fratara toga samostana, pod rednim brojem 38, spominje se jedan koji se može dovesti u vezu sa spomenutim zbornikom: "O[tac] Andrija Glavadanović. Među svojim savremenicima isticao se ozbiljnošću, razboritošću i radinošću, a bavio se ponajviše proučavanjem iztočnih jezika, te ostavio u rukopisu opsežan rječnik sa izrekama, protumačenima u latinskom

² Boškov, V.: *Katalog turskih rukopisa franjevačkih samostana u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo 1988., str. 123.

i hrvatskom jeziku. Oči zaklopi u Fojnici, 1877.”³ Da je autor zbornika broj 14 upravo taj fratar posredno potvrđuje i činjenica da Batinić ne spominje ni jednog drugog Andriju koji je znao orijentalne jezike.⁴ Među onima koji su “izišli na glas radi temeljitog poznavanja iztočnih jezika” ističu se još samo dvije osobe: Angjeo Jelić rodom iz Bihaća⁵ (umro 1837.) i Franjo Sitnić (umro 1845.), glasoviti autor dvotomnog Tursko-latinskoga rječnika, koji je svoja djela redovito potpisivao.⁶

Doduše, Batinić ne spominje da je Glavadanović napisao gramatiku turskog jezika, ali se taj propust razmjerno lako može objasniti. Naime, gramatička tumačenja, skromno nazvana “Ex Grammatica”, jednostavno se nastavljaju na obimom četverostruko veći rječnik. Čak i da je imao rukopis u ruci, Batinić nije morao uočiti njegov gramatički dio, tim više što nije poznavao orijentalne jezike.

U knjizi “Pisma bosanskih franjevaca 1850.-1870.” A. Zirdum navodi mjesto i datume Glavadanovićeve rođenja i smrti: Fojnica, 5. 10. 1804. – Fojnica, 31. 7. 1877.⁷ Među objavljenim pismima pet ih se tiče Glavadanovića: tri je lično on napisao u Fojnici, jedno je njemu upućeno, a u jednom se samo spominje.

Sva tri Glavadanovićeve pisma upućena su 1851. i 1852. fra Boni Perišiću, župniku u Rami, i po svojem sadržaju nisu posebno zanimljiva. Bojeći se cenzure, potpisuje ih šiframa “hemšerija”, “znanac” i “stari znanac”. Ni pismo iz 1851. god., upućeno Glavadanoviću prigodom njegova imendana, nije relevantno za ovu studiju.⁸

Međutim, u pismu koje je iz Samostana Kraljeva Sutjeska 6. 12. 1851. godine odaslao fra Martin Nedić biskupu Strossmayeru navodi se, između ostaloga, da generalni ministar Franjevačkoga reda javlja “da mogu koliko hoće poslati mladića na školovanje u Italiju”, te šalje dekret (patentes litteras)

³ Knjiga je izdata u Zagrebu 1913. (Tiskara i litografija C. Albrechta). Citirano prema reprint izdanju Franjevačkog samostana Fojnica u povodu 500-te obljetnice smrti fra Andela Zvizdovića (1498.-1998.), Fojnica 1998., 194 + 1 str. Citirani pasus na str. 144 toga izdanja.

⁴ Na Batinićevu popisu nalazi se još jedan Andrija Glavadanović (br. 14), ali je taj umro još 1787. i nije se bavio izučavanjem istočnih jezika, vid. str. 135-136.

⁵ Nema zabilješke da je iza sebe ostavio ijedan rukopis.

⁶ Puni naslov Sitnićeve rječnika glasi: *Compendiosum Lexicon Latino-Turcicum, pro Studiosa Iuventute Conventus Fojnicensis Concinnatum, Studio et Opera P. Francisci Sitnich // lis Magistri Novitiorum 1833.* Sitnić je svoj rječnik završio 1833., iste godine kada i fra Andrija Glavadanović svoj. O Sitniću i njegovu djelu opširnije u: Jašar-Nasteva, O.: *Un Dictionnaire Latin-Turc'de 1833 Consigné en Bosnie / Yougoslavie.* Uluslararası Türk Dili Kongresi 1988 (26.09. 1988 – 3. 10. 1988). Ankara 1996., str. 423-435. U svome Katalogu Boškov spominje još neke sveske nedovršenog latinsko-turskog rječnika, za koji pretpostavlja da bi mogao biti Sitnićeve, no ne kaže je li upoređivao rukopise (ductus) tih manuskripata. Vid. *Katalog turskih rukopisa...*, str. 12.

⁷ Zirdum, A.: *Pisma bosanskih franjevaca 1850-1870.* Plehan 1996., str. 64.

⁸ Zirdum, A.: *Pisma...*, str. 63, 68, 69, 122.

kojim imenuje četiri fratra za "profesore učilišta u Bosni" (lectores generales studiorum in Bosnia). Jedan od tih naimenovanih profesora jest i Andrija Glavadanović.⁹ Na osnovu toga može se zaključiti da je Glavadanović u svoje vrijeme smatran obrazovanim čovjekom. Da li se pak školovao u inozemstvu, nije moguće kazati. Međutim, gdje kada pojedine primjere prevodi i na talijanski jezik, ili pak, iako rijetko, značenja turskih sintagmi poredi sa značenjima njihovih ekvivalenata u latinskom, talijanskom i njemačkom jeziku. Iz toga se može zaključiti da je poznao i te jezike i da ih je najvjerojatnije naučio na školovanju u inozemstvu. Fra Andriju više puta spominje i njegov suvremenik fra Jako Baltić u svome ljetopisu, no ti se podaci tiču njegovog crkvenog rada i za nas nisu važni.¹⁰

Ni sâm Glavadanović ne spominje svoje djelo u pismima koje je pisao u šaljivu tonu i pučkim jezikom u kojemu je zamjetno velik broj turcizama. To je posve razumljivo s obzirom na činjenicu da je od okončanja rada na rječniku (1833.) do vremena kad piše svoja pisma (1851. i 1852.) bilo proteklo nešto manje od dvadeset godina. Osim toga, on lično svoje djelo nije morao smatrati osobito značajnim. Takvi i slični priručnici pisani su za đake i studente teologije i cilj im je bio da osposobe buduće svećenike za neposrednu komunikaciju s vlastima.¹¹ Stoga mnogi od njih nisu ni potpisivani.

Koliko je vremena trebalo fra Andriji Glavadanoviću da nakon završetka Tursko-latinskoga rječnika 1833. god. napiše gramatiku i obimom neznatan Bosansko-turski rječnik, teško je reći. No posve je sigurno da mu rad na dovršenju spomenutoga djela čak ni u nepovoljnim uvjetima nije mogao uzeti više od nekoliko godina. S obzirom na činjenicu da je fra Mate Mikić Kostrčanac svoj rječnik i gramatiku završio 1847. godine,¹² proizlazi da Glavadanovićeve gramatika turskog jezika mora biti dosad najstarije poznato djelo te vrste u Bosni i Hercegovini. U vezi s tim relevantno je spomenuti kako je Glavadanovićeve Bosansko-turski rječnik (jednako kao i Mikićevo djelo) napisan starim Kujundžićevim pravopisom. Taj pravopis korišten je sve do početka druge polovine 19. st., kad ga je iz upotrebe potisnuo Gajev novi pravopis.¹³ Iz toga se posredno dade zaključiti da je Glavadanovićevo djelo definitivno okončano u prvoj polovini 19. st.

⁹ Zirdum, A.: *Pisma...*, str. 65.

¹⁰ Baltić, J.: *Godišnjak od događaja i promine vremena u Bosni 1754-1882*. Sarajevo 1991., str. 68, 120, 164, 173, 175, 188, 210.

¹¹ Ljetopisac Jako Baltić bio je i sam autorom, nažalost, danas izgubljene "turske slovnice za pučke škole", ali je on u svom vrlo opsežnom ljetopisu uopće ne spominje, vid. Baltić, J.: *Godišnjak od događaja...*, str. 12. (Predgovor A. Zirduma).

¹² Djelo je prijepis Meninskog i po tome nema posebnog značaja. Više o autoru i rukopisu u: Babić, M.: *Autographum Vocabula Latino-Turcica et alia nonnulla usui et utilitati Auditorum Linguarum Orientalium plurimum necessaria fratris Matthaei Mikić et eiusdem curriculum vitae*. In: POF 37.1987 (1988), str. 119-130.

¹³ Primjeri koji to potvrđuju: *vruch, oxebo* [= ozebo], *ploča, kongski klinatz, pod kovat kognia, shtomuse daje za ruke, izghubit* itd. (str. 514a). O borbi Kujundžićevih i Gajevih pristalica u Bosni oko reforme pravopisa vid. Jelenić, J.: *Kultura i bosanski franjevci*. II. Svezak (1780-1878.). Sarajevo 1915., str. 496-503.

“Ex Grammatica” je zapravo dodatak latinsko-turskom rječniku. U njemu Glavadanović opisuje turski iz aspekta latinskog jezika i latinske gramatike, i to tako da nastoji iznaći moguće prijevodne ekvivalente nekog latinskog imenskog ili glagolskog oblika u turskom jeziku. Primjer koji slijedi predočava način na koji se odvija takvo pojednostavljeno kontrastiranje dvaju spomenutih jezika: 542a Gerund in “do” [exprimunt] per *up, jup* “avendo, avendo avuto”: Ben saraja g’idup ona ogradum. [Otišavši u Sarajevo, navratio sam mu.]¹⁴

Vrlo je moguće da se Glavadanović tijekom rada na gramatici koristio objavljenim gramatikama evropskih autora, što u osnovi potvrđuje i način na koji transkribira turski tekst. Međutim, on se njima koristi kao priručnom literaturom, a ne kao materijalom koji prepisivanjem treba umnažati. Stoga je turski tekst gramatike značajan izvor za proučavanje turskog idioma koji su etnički neturski podanici Osmanskog carstva koristili u komunikaciji s vlastima.

JEZIK GRAMATIKE

U prvom dijelu ovoga rada bit će govora o transkripciji koju Glavadanović koristi te o fonetskim, fonološkim i morfonološkim karakteristikama turskog teksta gramatike. Drugi dio, koji će biti tiskan u sljedećem broju POF-a, posvećen je morfološkim i sintaktičkim osobitostima Glavadanovićeovog turskog jezika.

1) TRANSKRIPCIJA

A) Konsonanti

Jednim grafemom bilježeni su konsonanti B, D, F, L, M, N, P, R, S, T, Z (što odgovara turskoj latiničnoj abecedi) te J (= Y u latiničnoj abecedi), npr. 463a jeri, 462a alaj, bajraklyk, hajvan.¹⁵ Ostali konsonanti imaju alternativne oblike. To su:¹⁶

DJ = vid. dž

DŽ = ğ, ği, dj: 462a ğem’, 462b penğere, inğe, 463a oturağak jer, saklajağiak jer, alağiak jer, 464a ğianlü. Neujednačenosti u pisanju vrlo su česte: 466a ğümlmuzden ~ ğiumlesinden. Vid. i grafem zx.

¹⁴ Prijevod: 542a [Latinski] gerund na -do [Turci izražavaju] pomoću -up. -yup: (...). Glavadanović nekad ne prevodi svoje primjere, pa tekst u uglatim zagradama (jednako tako i u tekstu) pripada autoru ovoga rada.

¹⁵ Značenja turskih riječi zasad neće biti navodena zbog toga što se radi o općenito poznatom leksiku. Uz primjere koji bi mogli izazvati nedoumice navođen je oblik iz suvremenog jezika, no treba imati u vidu da zapadnorumelijski i istambulski dijalekt (koji je u osnovi suvremenog standardnog jezika) nemaju neposredne veze i međusobnog utjecaja kad su u pitanju balkanski turcizmi.

¹⁶ Ispred znaka jednakosti navođen je fonem/alofon, a iza njega grafem kojim ga Glavadanović bilježi.

Č = ć, ċi: 463a aćty, 476a ćiktuk, 481b ćimbur, 463a aćiağak alat, 463b ċiok, ċiohaği, bir ićium /ićiüm/ su, 465a ċiakşyrlyk, 476a ċialyşty, 478b haćian, 479b akćiasi, 482b ċiaghymak, 542b ċian, 503a ċiunki, 498a g'ećiurmam.

Ġ = gh, odnosno g' (sic!), g (rjeđe): 465b ghajetle, 481a ghâlibtür, aghyrlikte, 472a daghlarda, 468b agha, 485a aghlamak, 462a oghlan, 462a saghyş, 542a dogru ~ 543b doghru, 470a ajlughum, 462b kalpagma, 510a saghlyg'umi, 473b uzunlyg'i, 509b ujumag'a, 511a jaramaz olmag'in, 487b otygile. Samo u jednome slučaju (pogreška?) za fonem ġ korišten je grafem gk: 545a Pejgkamber (ġ > q?), na istoj stranici i Pejghamber.

G' = g', g, gh: 462a g'üzal ~ 466a guzel, 463b g'uliş, g'idiş, g'öriş, sevg'ü, 464b jig'irmilyk, 467b gitsun ~ 490b g'itmek, 509b g'ezmeje g'itmeg'un vakty g'eldy, 466a jeg'reg'i, 512a düge düge, ögrene ögrene, 488a ċigh, 490b g'ereg'im ~ g'ereghy, 542a sevmeghile, 472a ög'renmeghile, g'itmeghile, 492a g'örmeghe, işitmeghe, 488a g'eleşieghume, 513b g'ideğeghymuzi bigler (= gideceğimizi bilir). Pravopis katkad neujednačen: 470a ekmeghun ~ 545a ekmek'un ~ ekmeg'un. Pisanje palatalnoga g' grafemom gh katkada je posljedica utjecaja talijanskoga pravopisa. To je slučaj s primjerima sevmeghe, sevmeghi i sl. namjesto sevmege, sevmegi jer se G u ovoj poziciji u talijanskom može čitati i kao Đ.

H = h, ch. Glavadanović u principu pravi razliku između laringalnog /h/ koje susrećemo u riječima 462a hajvan, 509b hedijeleri, 491a hâzyr im, 489a iştahum i dr. i spiranta /x/, koji bilježi grafemom ch, npr. 462a chalk, 471a achşam, 487b chyrkayle, 510a nachošlyk, 542a chasta, chaber, 480a kitabchane, 471b chajli itd. Izuzeci su rijetki, npr. 455a ċioha (6 puta) i 463b ċiohaği (dvaput). Kolebanja su također rijetka: 474b chyzmek'arumdan, chyzmeten (abl.!) ~ hyzmetk'ar.

Q = k: 462a kara, kardaş, 462b kalpak, kurt, 463a jok, 464b tavuk, taraklyk.

K' = k, k', k'i: 464a kitap, 465a köpekğik, 465b ċirkin, neteki, kućuk, 465b kötü, 463b tüfek, 467b jaşindak'i, 464a memlek'et, 511a k'ait ~ k'iyat ~ k'iaghyt. Nedosljednosti i u 468b k'i ~ ki, 469a k'im ~ kim, 476b k'erre ~ kerre, 463b hyzmetkâr ~ 474b chyzmek'arum itd.

Ş = ś, sh (drugi grafem samo u stranim riječima): 464b şerab, 462a dişi, kardaş, 471a kyş, 464b üć jüz groşa ~ 464b otuz grosha, 472b beş grosha.

V = v, w, npr. 464b tavuk, 463b sevg'ülü, 474a vereg'egim. Samo u jednom primjeru susreće se grafem w vjerovatno zato što se radi o gramatičkom terminu: 462a mewşûf.

ZX – Ovaj grafem Glavadanović koristi samo u primjeru 487b amizxaile (= amca ile) budući da turcizam *amidža* piše tzv. Kujundžićevim pravopisom, u obliku koji se i danas čuje i koristi u Bosni i Hercegovini. Vid. i DJ, DŽ, CZ, C.

Neturski fonem /C/ (kao u južnosl. riječi *crv*) Glavadanović bilježi grafemima CZ i C u riječima koje ne pripadaju turskom leksičkom fondu, npr.: 467a

beşer czanczikaja [za po pet cvancika], 471b Fojnicza (ali i 464a Fojniçalü), 480b kabaniczai [akuzativni oblik riječi kabanica], 483a francia [namjesto tur. Fransa]. Zanimljiv je primjer 488b jaczi [yatsi] zbog promjene ts > c i načina na koji autor piše tu riječ – ne kao tursku, nego kao udomaćeni turcizam s fonemom /c/ (jacija).

‘AJN: Ovaj arapski konsonant Glavadanović bilježi u najvećem broju slučajeva, i to na više načina:

- Cirkumfleksom iznad vokala kojemu je ‘aj n nosilac (â, û, ý). Gdjekada
- vokal â razdvaja crticom (-â). Primjeri: 513a âsker (ali i 479b askerin, 480b askerini), 472a âjnile, 477a bir kytâ (ali i bir kyt-a!), 467b bir def-â, 472a ri-âjetile, ri-âjet birlle, riâjeten, 464a âkyl sahybi (ali i 464a akyllü, 466a akylly), âgemistân, 478a maâlum, ğemaâtile, 465a-b, 470a, 474b saât, 511b ýlam, 463a ýbadet, ýbadetĝâh, 463b fâyl (< fa’il). U primjeru 483a ôlefe (< ‘ulûfe) došlo je do promjene u > o, ali je autor ostao dosljedan u bilježenju konsonanta ‘aj n. Pored oblika 465a saât, susreću se i ovi: 465a saatlyk (četiri puta), saâtlyk (pet puta), 465a saâtlyk (jedanput, pogreška ili dužina?), 466b, 467a sahat i 470b sahât (sic!);
- ‘ (kao i u znanstvenoj transliteraciji): 482a bej‘ etdîn (jedanput);
- ’ (u znanstvenoj transliteraciji hemze): 462a ğem’, 478a ğemi’;
- ^: 545b mani^ syn [ti braniš] (jedanput, omaška?).

B) Vokali

Ö = ö, o: 463b öĝ’renici, g’österišli, 484b ölüürüm, 465b kötü itd. Upravo u pisanju umlautâ autor je najnedosljedniji: 465a dört ~ dort, 467a dörtümüzün ~ dortinĝi, 464a g’örmek ~ 478b g’ordum, 541b öldürmeden ~ oldürmeden, 541b öĝ’renilmez ~ öĝ’renmezsem itd.

O = o: 472a ol [on], 484a okunsun, 473b çioktan, 463b jolĝi, 478b bojlü. Zbog svoje nedosljednosti autor istim grafemom često piše i vokal ö.

Ü = ü, u: 463b tüfek, 465b kötü, 463b sevg’ü, 498a g’eçiürürsyn. Ni u pisanju umlauta /ü/ Glavadanović nije dosljedan, npr: 503a çiünki ~ çiunki, 462a g’üzel ~ 466a guzel, 511a dün ~ dun, 542a g’ünahdan ~ 512b g’unahtan, 466b büciük ~ buciük ~ buciuk itd. Grafemom ü bilježen je jedan od alofona fonema /i/ (vidi fonem ü), npr. 462b kurdün, sujün, 542b kaldürünüz. O tome više u fonologiji.

U = u: 468a buni, 468a vurmîs, 463a duraĝiak jer, 465a kup kuru. Autor istim grafemom često piše i vokal ü: 478a butun ~ büttün, 466b buciük ~ buciük ~ büciük itd. Vid. vokal ü.

E = e: 491 ejlyk, 489b etmeghe.

A = a: 468b atumi, 478b anasini, 462b babaji, 475a haftada.

İ = i: 463b iki, 462a dişi.

Y = ĩ (i): 462a kyz, bajraklyk, 464b raky, 466a kyrk, 543a olmaghyn, 463a ačty. Alofone ovoga vokala bilježi i na druge načine – grafemima ĩ, e, a, vid. fonologija.

Â, Î, Û (dugi vokali): 462a Medfîne, 463a šâh, šâhân, 464a insânî, vekârlü, zülğelâl, 475a zemân, 473b âlemile, 491a hâzyr, zâhyr, zuhûr, 485a meşghûl itd. Samo u jednom slučaju dugi (velarizirani?) vokal i bilježi grafemom ý: 465b ismi tasghýr. Kao ni drugi bosanski autori ni Glavadanović nije dosljedan u bilježenju vokalnih dužina: 480b padišâh, 463a ziaretgâh, 464a sahyb [= sâhip], 462a ýbadet, 491a viğiud, 510b najyl (< nâ'il), 543a dajma itd.

Glavadanović cirkumfleksom bilježi i vokal kojemu je nosilac arapski konsonant 'AJN pa se u takvim slučajevima očito ne radi se o dužini vokala, npr. 465b ýlm, 513a âsker, 483a ôlefe (sic!, < 'ulûfe) itd. Vid.: Transkripcija (konsonant 'ajn), Fonologija (sekundarna dužina vokala).

II) FONETIKA, FONOLOGIJA, MORFONOLOGIJA

Konsonanti

d- (t-) # GL¹⁷ primarno (arhaičnije) d-: 477a bir dane. Također i arhaizam 478a dukeli (ğemi`, ğiumle).¹⁸

ğ- = ğ-; ğ- > q-: 478b ghajri (jedanput) ~ 478b kajri (ukupno dvaput)

-ğ- ~ -ġ-. Staroosmanskom fonemu /ğ/ odgovara velarni spirant /ɣ/, npr. 488a jaghmur jaghar, kyraghy, 485a aghlamak, 462a oghlan, 464b daghlyk, 472a daghlarda, 466a aghur ~ 467a aghyr, 481a aghyrlykte, 468b agha, 542a dogru. To se stanje podudara sa stanjem u ZR¹⁹ dijalektima. Na morfonološkoj razini situacija je nešto drukčija, v. niže.

-ɣ- > ø. Ova promjena iznimno je rijetka, što potvrđuje i broj primjera: 511a k'ait, k'iyat, ali i k'iaghyt! [kâġit] Na morfonološkom nivou situacija je nešto drukčija, Vid. i -q > -ɣ- > ø.

-g', -g'- > -dj, -dj-: Jedno od tipičnih obilježja turskog idioma u Bosni i Hercegovini jest promjena palatalnog -g', -g'- u dj [= đ]. Dakako, Glavadanović taj fonem sustavno bilježi grafemom g'/ g (tjede). Isti način pisanja koristi i u primjerima na maternjem jeziku: 545b kad igesh (= ideš, dijat.) U tome se jasno prepoznaje utjecaj talijanskog pravopisa. U jednom slučaju čak i zamjenjuje ġ [= dž] s g': 474a vereg'egim [sic!, namjesto vereġegim]. Ostali primjeri: 474b bu g'ün bir g'üzel at g'ürdum,²⁰ 474a g'eldy [turs. deldi], 477a g'emi [turs. đemija], 464a seni g'örmeje g'eldum, 463b g'uliš, g'idiš, sevg'ülü, g'öriš, 487a g'üngenmek, 510b g'ibi itd. Dakako, nije moguće tvrditi

¹⁷ Kratica GL upućuje na Glavadanovićevu gramatiku.

¹⁸ Objašnjenje u zagradama pripada Glavadanoviću.

¹⁹ Tj. zapadnorumelijski dijalekt.

²⁰ Vjerojatni izgovor: bu d'ün bir d'üzel at d'ürdum.

da se ta promjena sustavno dogodila u svim turskim riječima s palatalom g'/g, ali je u sačuvanim turcizmima potpuna. Uporedi i 464b g'örgistân, južnosl. arh. Đurđistan (isto i Đurđijac), danas Gruzija (Gruzijac).

-g' - > -ǰ- [tzv. yumuşak ğ] > -j-: Mada netipična za ZR dijalekt, ova se promjena na nivou riječi susreće kod Glavadanovića: 473a deg'er ~ dejer, 475a deg'in ~ degin ~ dejin. Rijetki oblici s /j/ novijeg su datuma.

-g' - > -ǰ- (?): Dvostruki način pisanja riječi poput 473a deg'er ~ dejer potvrđuje promjenu -g'->-ǰ- kao prelaznu etapu promjene palatalnog -g'- u fonem -j-. Međutim, u tekstu nema dokaza da je do iste promjene došlo i u primjerima kao što su 474b döğ'diler, 511a ögrenmek, 512 düge düge [= döve döve], ögrene ögrene, 488a cígh [sic!, çik] i dr. Vid. i -k' > -ǰ- (~ j).

-g' - > -ǰ- > ø: 488b deildür. No budući da se radi o diftongu ei, vjerojatno je izgovor glasio dejil. Vid. i -k' > -ǰ- > ø.

-fk- > -k-: 472b ökesinden [öfke].

-fk- > -rk-: 487a örk'elenmek [öfkelenmek], örkelenirim, örkelendy.

h-, -h- > ø: 511b az ederim [hazzederim], 772b, 478a, 513a ajvani, 482b kave.

-ø- # GL -h-: 471b ruhba "odjeća" (< ruba, uruba < ital. roba). Ubacivanje sekundarnog /h/ poznata je pojava u ZR dijalektu, ali i u nekim drugim osmanskim dijalektima.

-ø- # GL -n: 477a inġin [inci]

-ø- # GL -r-: Nekolicina primjera potvrđuje ubacivanje neetimološkog /r/ u poziciji qī+š, qī+z, npr. 471a, 488b kyrś ~ 471a kyś, 488b kyrśin, 488a kyrz kardašile. Možda istu pojavu imamo i u 487a örk'elenmek, örkelenirim, örkelendy [< öke < öfke]. Iste primjere navodi i Németh: taşır(mak) ~ taşar(mak) [taşımak] 'tragen', uşurmek [üşümek] 'frieren, sich erkelten'.²¹

k' -, -k- > é: Palatalno /k'/ u mnogim je riječima prešlo u /é/, što potvrđuje i poneki Glavadanovićeve primjer: 480b cíoġuklarun ~ 480a k'oġiükhumuz [sic!, çocuġumuz], u kojem se upravo grafemom k' bilježi fonem /é/. Ta se promjena posredno (tj. poređenjem s bosanskim turcizmima) može dokazati i u drugim brojnim primjerima, npr. 464a k'itap [turb. éitap], memlek'et [turb. memlećet], 511a k'ait, k'iyat [turb. éage], 474b chyzmek'ar [turb. hizmećar], 464b kese [turb. éesa], 465b séker [turb. šećer], 470a keman [turb. éeman], 473a kesmek [turb. éesmek], 489b keif [turb. éeif] itd. Međutim, nije moguće dokazati da je bila univerzalna i da se dogodila i u riječima poput 466b kerre, 477b kiši, 465b neteki [niteki], kućuk, 468 k'i ~ ki itd. No da se taj fonem na našim prostorima izgovarao palatalnije negoli u suvremenom turskom, u to nema nikakve sumnje.

²¹ Németh, J.: Die türkische Sprache in Ungarn im siebzehnten Jahrhundert. Amsterdam (Budapest) 1970., str. 148-149.

-k' > -ǰ- (~ j): Na strani 462b autor daje gramatičku napomenu da se k' u auslautu mijenja u g', tj. "quasi j", te navodi primjere köpek, köpeg'in, köpeg'e, köpeg'i. Kao što vidimo, on zapravo govori o palatalnom /ǰ/ koje se u izgovoru čuje kao fonem /j/, a gdjekada i piše odgovarajućim grafemom kao u primjeru seǰmen > seymen iz suvremenog jezika. Glavadanović, također, govori o instrumentalu infinitiva na -mak i promjeni "k u jin", te navodi primjere u kojima fonem /ǰ/ i bilježi grafemom j: 511a ög'renmej'in, ögrenmemejile [sic!, ögrenmemekile]. Isto je tako i u mnogim drugim primjerima: 513a jedujuni [yediǰini], g'ördujum, 512a g'eleǰejini itd. Dakle, grafemom g' bilježena su dva fonema: /ǰ/, odnosno /j/.

Glavadanovićeva transliteracija čini se nepouzdanom i stoga što isti fonem, koji u suvremenom turskom jeziku odgovara tzv. "mekom g", bilježi na tri različita načina (g', g, j), npr. 512a g'eldug'ini ~ g'eldüjini ~ 471a g'eldugum jil. Uz sve to, javljaju se i relativno brojni primjeri s grafemom gh (sic!), tako da u tekstu vlada prilična zbrka: 490b g'itmek g'ereghy ~ g'itmek g'ereg'im, 472a ög'renmeghile, g'itmeghile [naspram 511a ögrenmemejile!], 510a etmeje ~ etmeg'e ~ 489b etmeghe, 543a g'eldugum ~ g'eldughumuz, 513a g'eldujum /g'eldug'um/ aj, 489a icmeghe istahum var, jemeghe istahünüz varmi? ~ jemeje istahum var, isemeghe istahüm var, onlar (sic, bez genitiva!) gitmeg'e istahi var idy ~ g'itmeje istahi varmi?, 492a g'örmeghe bu guzel dür ~ g'örmeje /iǰitmeghe, jemeghe/ g'idelum itd.

Očito je da se iza različitih načina pisanja (jedne te) iste riječi krije različit način njezina izgovora. Naime, čini se da autor koristi grafem gh onda kad ne dolazi do promjene -g' > -ǰ- ~ j (jemeghe g'idelum), odnosno grafeme g' ili j u primjerima u kojima je takva promjena izvršena (npr. gitmeg'e ~ g'itmeje). *O postojanju dvaju načina izgovora, "bosanskog" i "osmanskog", eksplicitno govori tek na strani 513a*, te navodi i različite izgovore sufiksa -dlq: 1) dughum, dughun, dughy [bosanski, što odgovara i zapadnorumelijskom izgovoru]; 2. dujum, dujun, duji [osmanski]. Opširnije o tome u -q > -ǰ- (~ j), odnosno -q > -ǰ-. Dakako, primjeri 545a ekmek'un ~ 545a ekmeg'un ~ 543b ekmeghun mogu biti korišteni i kao ilustracija njegove nedosljednosti u transliteraciji.

Iz gornjih primjera može se razabrati da je promjena -k' > -ǰ- (~ j) potvrđena i na granici dviju riječi, npr. 510b sevmejile [sic!, sevmek ile]. Također se susreće i u primjerima 472a g'ezmeg' istedum, 483b ekmeg'ile, 474b čejreg'le itd., na što upućuje i dodatna oznaka za palatalizaciju fonema /g/. Vid. i -k' > -ǰ-.

-k' > -ǰ- > (j) > ø: Do ove promjene dolazi u primjerima 513b gideǰei vakty, 513b nakl edeǰeim, divereǰeim i sl., a razmatrana je i u sklopu diftongizacije. Moguće je istu promjenu promatrati i kao varijantu gore spomenute promjene -k' > -ǰ- (~ j), razlika je samo u tome što autor pri pisanju ispušta grafem j u intervokalnoj poziciji e-i.

-l- > -lj- [kao u južnosl. riječi *ljubav*]: Do ove promjene dolazi samo u participu prezenta na -r glagola bilmek. Fonem /lj/ Glavadanović bilježi grafemom gl, gli [utjecaj talijanskog pravopisa], koji je korišten i u tzv.

Kujundžićevom pravopisu [npr. 472b *vaglia* = valja, 485b *gliubitese* = ljubite se]. Primjeri: 511a *biglersynyz*, 513a *biglier* ~ 513b *bigler*, 544b *biglersem*, *biglerdy*, *biglierdum*, 545b *eg'er bigliersem*, niže *bigliersynyz*. Kako se iz primjera može vidjeti, afirmativni oblik participa glasio je *bigler* ~ *biglier* ~ *biler* (sic!), dok u negativnom nije registrirano odstupanje u odnosu na suvremeni jezik: 545a *olursa* ~ *olmazsa*.

-lb- > -mb-: 481 *ćimbur* [çılbur], Glavadanovićev je oblik podudaran s istim turcizmom.

-n- > ø: 542a *turkće ög'remekten* (samo jedanput, omaška?)

-nb- > -mb-: 464b *istambolü*

-s > -z: 465a *buz butun, taz tamam, doz doghru* [kod Glavadanovića samo u pridjevskim reduplikatima]. Ista promjena poznata je i ZR dijalektu.

-tk- > -k-: 474b *chyzmek'arumdan* [turciz. *hizmeçar*]

-qč- > -hč- > -šč-: 540b *aśce* [akça, akçe].

q > h-: 510b *haćian* [ukupno 33 puta] ~ 471a *kaćian* [jedanput], 472a *handa*

-q > -ğ-: Ovo tipično obilježje ZR dijalekta susrećemo u velikom broju primjera, npr. 470a *ajlyghun*, 462b *kalpaghün*, *kalpagma*, 466a *ćioghy*, 489a *ujumagma ištahun varmi*, *ujumagma ištahum var idy*, *jazmagma g'önlüm var*, 510a *jazmagma baśladum*, 541b *okumaghun*, *okumagma*, *okumaghi*, 492a *bakmagma*, *ojnamagma*, *ujumagma*, 543b *varağiaghumuz* itd. U nekolicini slučajeva namjesto *gh* koristi grafem *g/g'*, npr. 473b *uzunlyg'i*, 509b *ujumag'a*, što najvjerojatnije treba čitati *uzunljji*, *uyumaja* (vid. niže).

Do ozvučenja finalnoga /q/ dolazi i na granici dviju riječi: 545a *jogh iken*, 487b *otlygile*, 491b *ujumaghile*, *ujumaghle* (sic!), 511a *kurtarmagh ićin*. Zanimljiv slučaj ozvučenja *q* u medijalnoj poziciji nalazimo u primjeru 489b *ujughümüz* [< *uyukumuz* < *uyku+muz*]. Samo u jednome slučaju ne ozvučuje se finalno *q* [omaška?] ako je suditi po načinu na koji je napisana riječ 480a *k'oğiükhumuz* [çocuğumuz]. Vid. i -q > -γ- > (j), γ ~ γ.

-q > -γ- (~ j), odnosno -q > -γ-: Osim promjene -k' > -γ' (~ j), Glavadanović izrijekom potvrđuje i njoj paralelnu promjenu u riječima s velarnim vokalima. Naime, na str. 513a on nabraja sljedeće nastavke glagolske imenice na -diq: *dughum*, *dughun*, *dughy*, *dughumuz*, *dughunuz*, *dukleri* (sic!), a potom napominje da ih Osmanlije izgovaraju *dujum*, *dujun*, *duji*, *dujumuz*, *dujunuz*, *dukleri*, ili pak *dujim*, *dujin*, *duji*, *dujimiz*, *dujiniz*, *dukleri* [sic!]. Na str. 513b dati su i nastavci za gl. imenicu na -(y)acaq: *ğiaghym*, *ğiaghyn*, *ğiaghy*, *ğiaghymyz*, *ğiaghynyz*, *ğiakleri*, također s opaskom da ih Osmanlije izgovaraju *jim*, *jin*, *ji*, *jimiz*, *jiniz*, *leri* [sic!, palatalni vokali!]. Iza toga slijede primjeri za: 1) -dik: *oturdughum* ~ *oturdujum*, *g'eldug'um* ~ *geldujum*, *sattughum* ~ *sattujum*, *verdigin kitap*, *istedug'um* (sic!) *oldy*, *oldujum vakty*, *ićtughum* *ćiokdür*; 2) -(y)acaq: *varağiaghumuz* *k'öj*, *g'ideğeim* ~ *g'ideğeimiz vakty*,

g'ideğeghymyzi bigler, ög'reneğeim vakty söljejeğeim, gideğei vakty itd. Na osnovu toga može se zaključiti sljedeće:

- a) da su arhaičniji sufiksi –dugum..., -(y)acağim itd. karakteristični za “bosanski” turski idiom, odnosno za ZR dijalekt općenito;
- b) da sufiksi u kojima dolazi do promjene -q > -γ- (~ -ğ-), odražavaju novije jezično stanje, tipično za istambulski idiom;
- c) da Glavadanović, sudeći po ovim i kasnijim primjerima, u svojoj gramatici miješa ta dva idioma. To čini ili nesvjesno, ili pak iz želje da oponaša govor “Osmanlija”;
- d) da to brkanje dvaju različitih izgovora ima za posljedicu i neujednačenost u pisanju, npr. 469b oldughu ~ 513a oldujumuzi, 543a g'eldughumuz gibi ~ g'eldugum g'ibi, 499a vurdug'um herif, 513a alduguni. Dakako, grafemi /g'/, /g/ i /j/ korišteni su i za oznaku fonema /γ/. Dakle, kad Glavadanović piše 473b uzunlyg'i (umjesto očekivanog uzunlyghi), 510a saghlug'umi (umjesto očekivanog saghlughumi) itd., onda to nije uvijek njegov nemar nego i način na koji bilježi promjenu -q > -γ- (~ -j-).

Promjena -q > -γ- (~ -j-) spomenuta je i na strani 513a. Govoreći o instrumentalu gl. imenice na -maq, Glavadanović napominje da se **k** mijenja u **jin**, te među ostalima navodi i primjere jaramaz olmag'in, ög'renmemej'in. Iz primjera u tekstu gramatike vidimo da do nje dolazi i u futuru: 507b bakağiag'im, bakmajağag'im, bakylağagim, bakylmajağag'im, baktürağiag'im, baktürmajağag'im itd. U izlaganju o futuru autor ne spominje drugi (tj. bosanski) način izgovora, *ali je i on u sporadičnim primjerima potvrđen*: 492b olağiaghim, olmajağiaghim.

-q > -ğ- > ø: Samo u 1. licu futura (a ni tada dosljedno): 545a acağiaim, 507b bakağiag'im itd. Vid. i diftongizacija.

-v- > ø: 542b tobe [uobičajeni oblik u Bosni]

-z > -s: 476a sekis

ø – Istamb. y- : 465a ig'irmi, ali i 464b jig'irmi

' [hemze] > -j-: 510b, 542a najyl (< nâ'il), 541b, 543a dajma

' [ayn] > h: 471b sahât, 478a sahâta deg'in.

Zvučnost u auslautu i asimilacija po zvučnosti

U inlautu je regresivna asimilacija po zvučnosti neujednačena: 541b zabt, 474b habs, 543a habsa ~ hapysa, 469a espab [a ne espap ili esbab!], 463b kopab [a ne kobab < kebab!]. Faktitivni sufiks -t katkada se ozvučuje: 545a öğredürsen, 510a ög'redirim, ög'redy, 482b okudurum, ciaghyrdürüm, söljedürüm.

U auslautu je u pravilu bilježen zvučni konsonant, a izuzeci su vrlo rijetki: 471b oruğ, 469a kylyğ, espab, kitab ~ kitap, 463b kopab, 464a sahyb, 464b šerab. Gerund na -up nije zabilježen u zvučnoj varijanti -ub.

U bilježenju asimilacije sufiksa po kriteriju zvučnosti Glavadanović je krajnje nedosljedan, a u tekstu je na desetine primjera koji to potvrđuju: irakće, 471b uzakće, 465a köpekciğhoz, 463b işi ~ işciyk, 485b sölleşdinmi, 481a joktür, 466a öldirülmyşdür ~ olunmyştür, 472a Travnikdan ~ Travniktan, 488a etmekden, 481a ghâlibtür, 469a kitabten, 542a mektebden, 476a vilajetden, 488a günâhtan, 475a sabahdan, 541b ettum ~ 482a etdin itd.

U primjeru 466b dörtümüzün ne dolazi do ozvučenja finalnog konsonanta riječi. U nekolicini slučajeva inicijalni se konsonant sufiksa obezvučuje čak i nakon zvučnog konsonanta, odnosno sonanta u auslautu: 465a uğüzce, azce, 465b birazce, 543b darylty [darıldi].

Geminati

- a) Etimološki [primarni]. Autor ih u principu korektno prenosi: 466b kerre, evvel, evvelkisi, 471a ejjamine, 473b dykkatile, 474a Rum milletti. Izuzeci su vrlo rijetki: 483b murekepille, 464a mürüvetli, 464a-b oka.
- b) Kombinatorni. Manje-više dosljedno bilježeni: 466a elli, 464a akyllü, 467b dillü, iki jillü, 474b saätta, saättan, 475b g'itty, 464b sattum, 468b bellerler, 482b ettürmek itd. Čini se da do ispuštanja udvojenog konsonanta najčešće dolazi usljed autorove nepažnje ili zamora, budući da su česti dubletni oblici: 467a, 475a saâta (lok.!) ~ 474b saätta, 470b g'itunuz [ali g'ittum!], 510a ög'redy [ali 542a ögretty], 487a kulanmam [ali kullannurmi, kullanmak, kullanürüm] itd. Dubletni oblici jedino nisu registrirani kod primjera 464a, 470a istambolü, 473 ol vaktan beru [abl.!), 474b chyzmeten [abl.!), 487b maslahatan [abl.!), 483a örtürmemelüdür, 542b işitukten ~ işidikten sonra, biturduktan sonra ~ biturmedukten sonra, 543a tutuklain [2 puta, < tutuklain < suvr. tutuğu gibi], 543a işitughumuze, işituklerine.
- c) Neetimološki [sekundarni]. Relativno rijetki, registrirani kako u stranim tako i u turskim riječima, npr. 464a hunnermend, 474a hyssarlarinün, 472a klissada [kilisede], 488b issynmagha, 485b g'örrüşmedyler [ali g'örüşmek, g'örüşmemek, g'örüşdünmi itd.].

Završna konsonantska skupina

U manjem broju primjera ne susreće se interkalarni vokal: 462a ism, 466b nisf, 471a vakt, 478a şehri

Diftongizacija

Diftongizacija je gotovo pravilo u glagolskim oblicima, najčeše u 1. licu futura [vereğeim < vereğejim < vereğeg'im] i optativa, a vrlo česta i u drugom licu mn. imperativa, gerundu na -(y)Inca te u složenim glagolskim oblicima koji se tvore pomoću perfekta idi. Po tome se ni Glavadanovićeve gramatike ne razlikuje od gramatika ostalih autora. U ostalim slučajevima ova je pojava sporadična i marginalna. Do diftongizacije najčešće dolazi usljed ispadanja konsonanata v, y u sljedećim pozicijama:

1. avu > au: 470a, 474a, 475b arnaut;
2. ayi > ai: 480b kabaniczai, 492b olaim, 493a olaiz, 544a bašlajaim;
3. aye > ae: 475b vilaetinde [ali i 478a vilajet];
4. iya > ia: 465b ziade [ali i 467b zijade], 463a ziaretgâh, 512b taliange;
5. ey > ei: 489a keifum, 541b seir, 477b neise;
6. eyi > ei: 471a öjleïn, 478b bungileïn, 513b sevmei, 513b nakl edeğeim, 513b gideğei vakyt, 499b seveim, sevmeiniz, 512a vereim, 544a g'ideim, 542b søjleinge, 506b jemeinge (ali i 543a jejinğe) itd.;
7. iyi > ii, uji > ui: 468a g'endii, 542b okuinge [ali i 543a okujinğe];
8. ye > ie: 472 tekiede i dr.

Iako su u pisanju nekih gl. oblika zamjetna kolebanja, ni u jednome slučaju nisu registrirani optativni oblici gelejim ili kalajim nego isključivo geleim, kalaim itd. U sklopu diftongizacije treba promatrati i složene gl. oblike s pomoćnim glagolom imek: 493b olaidim, olaidik, 508a bakaidim, 508b baksaidim, 500a seveidüm, 503b sevseidim itd. [ni u jednom slučaju olajdim, sevejdüm, sevsejdüm... etc.].

Ispadanje vokala, sloga (elizija) i kontrakcija

470b, 475a sât [oblici saât i sâat neuporedivo češći], 513b divereğeim [deyi-vereceğim], 453a karlü im [kaharliyim], 472a klissada [kilisede].

U nekoliko primjera ne dolazi do ispadanja vokala klase i iz nenaglašenog drugog sloga: 463b ög'renici, 463b bujurukçi, 483b çevirilmez, çevirilemez, 477b hepisinden, hepisine, hepisini, 489a ujukum, 513a, 541b aghyryjor. Neispadanje konsonanta zabilježeno samo u jednom primjeru 465a köpekğik. Isto tako u jednom slučaju ne dolazi do kontrakcije: 469b ne asyl, u svim ostalim nasyl.

Arhaizmi

Iako se spominju u (mor)fonologiji, korisno ih je sakupiti na jednom mjestu. Ima ih relativno mnogo i mogu se klasificirati na sljedeći način:

1. arhaizmi s kombinacijom neutralni+labijalni vokal: 509b iciün [također i 513a icin], 510a dijü, 470b berü [također i beri], 472a ničüün, 463b sevgü, iciüm, atüm/atüm [< atüm < gl. imenica og glagola atmak], 464a altunlü, 465a ejüğe, 466 aghur, 468a g'endü, g'endusi [isto i g'endi]. Tu spadaju i neki tvorbeni i gramatički sufiksi, vid. i palatalno-velarna vokalna harmonija;
2. arhaizmi s kombinacijom labijalni+neutralni vokal: 463b g'uliş, 466a köti, ali i kötusi ~ 465b kötü. Takvi su i neki gramatički sufiksi, vid. niže;
3. arhaizmi u kojima nije sprovedena regresivna vokalna asimilacija po kriteriju velarnosti: 490a şerabun, 471a hefte (samo jednom 475a hafta), 471a o bir g'iğe, behar, 463a zeman (ali i 473 b zaman, prvi oblik znatno češći), 478b heman, 462b mufti, 510b kajri [gayri];

4. arhaizmi s početnim zvučnim konsonantom: 477a bir dane, 478a dukeli [tükeli "svi"], 471a bazar güni, 462b baša, 468a g'endi ~ g'endü ~ 480a g'endy, g'endum, g'endinizden itd., samo jedanput 480b kendi.
5. leksički arhaizmi: 487a ana (= ona), andan (= ondan), 510b kajri (= gayrı), 510b haćian, 545b imdi, 476b bir kimesne / bir kes (sic!), 472a ol (=o), 468a işbu, işbunlar 472a ri-âjet birle /riâjeten/, 469a kanghy, hanghy, 467b ig'irmi ~ jig'yirmi, 471a peng şembe, 476a neasy, 469a aşaghadaghÿ, 469a enaşagha. Tu spadaju i oblici 487b osanmak, 542a ogradum, 475a ojandürürüm, 468b boghdaj, 469a jokardaghÿ (svi s primarnim vokalom o).
6. gramatički arhaizmi, u koje ulaze svi sufiksi tipa -İ² [za razliku od suvremenog jezika, imaju samo dvije varijante]: 490a şerabum, 511a senün, 474a kardaşün, 464a Fojnićalı, 464a g'eldum, 464b satylur ~ satylür, 470b ög'renelü, 489b buni, 462b suji itd. U gramatičke arhaizme spadaju i sufiks -qı / -yı u primjerima 469a jokardaghÿ, aşaghadaghÿ, te gerundni oblik –medin: 510b g'itmeden ~ gitmedin, g'itmeden evvel ~ g'itmedin evvel.²²

Dijalektalizmi i barbarizmi

U njih ubrajamo riječi čiji su izgovor ili značenje pretrpjeli velike promjene u BT (= tzv. bosanskom turskom), riječi koje se u nekom konkretnom značenju ne koriste u turskom jeziku, riječi čije je etimološko porijeklo nepoznato, kao i kolokacije i frazeologizme koji su nastali spontanom kalkiranjem s bosanskog jezika. To su: 464b nićeje "pošto?", 466b, 467a sahat, 483a ôlefe (< 'ulûfe), 542b suz olmak (tj. suz olur) 'şutjeti' (etimologija neizvjesna²³), 487a ör'elenmek (čitaj örçelenmek < öfkelenmek), örkelenirim, örkelenidy, 491b g'üsturmedy, g'östürdy [göstermek], 482b badjavad [< bedava < bād-i havâ, vjerojatno preko dijalekatskog *badiava, isti oblik i kod A. M. Relkovića²⁴]; 542b liturjaja (dat.!) işidikten sonra "nakon što sam odslušao misu".

Zbog jezične interferencije, neki turski glagoli imaju upotrebu koja nije korektna u turskom jeziku, npr. 542a turkçe sojlemeghy (sic!) bana ögretty [naučio me govoriti turski]. Neki glagoli, kolokacije i frazeologizmi nastali su kalkiranjem s bosanskog, te su njihove dopune često u padežu koji odgovara rekciji kalkiranog glagola. U takvim je slučajevima teško odrediti što pripada gramatici, a što frazeologiji, npr. 510b *liturjaja (dat.!) chizmet etmede* [pri služenju mise]; 542b *o tobe olmadan evvel* namjesto *töbe etmeden evvel*

²² Budući da je prvi već bio potisnut perzijskim sufiksom -ki, a drugi oblikom –madan, izvjesno je da se Glavadanović služio nekom starijom gramatikom turskog jezika.

²³ Čaušević, E.: "Massime spirituali" und "Sopra la dottrina cristiana": *katholische Texte in türkischer Sprache aus Bosnien und Herzegowina* (19. Jh.). In: *Materialia Turcica* 21. 2000., str. 110-128; Čaušević, E.: *Onu suz ettirmek için bir zanaat vereim – Neka zapažanja o leksiku latiničnih tekstova na turskom jeziku*. In: POF 49. 2000., str. 9-18.

²⁴ Čaušević, E.: "Turci" u *Satiru Matije Antuna Relkovića (1732-1798)*. In: POF 47-48. 1997-98 (1999), str. 67-84.

[prije nego što se pokajao]; 543a *nićiün üzerime suç brakarsyn* (sic!) [zašto na mene svaljuješ krivnju?]; 482b *japtür* (sic!) *bana bir finğan kave* [skuhaj mi šoljicu kafe]; 482b *ettür* (sic!) *bize bir çimbur*; 482b *günâh g'eciürmek* namjesto *günâh etmek* [počiniti grijeh]; 488a *šimšek ojnâr* namjesto *šimšek çakar*; 471a *g'elen jil* "futuro anno" namjesto *gelecek yıl*, [omaška?] itd.

Vokali

-a- > -e-: 482a ja rebb, chelâs ejle

-a- > -i-: 480a katynde ~ kytynde, katymde ~ kytymde [kat]

-a- > ø: 465a dolamlyk cioha [dolamalyk], 493b burda (13 puta) ~ burada (8 puta)

-e- > -a-: 472a baghçiada, baghçiadan [usp. s turcizmom bašta, bašča], 463a kapyji ačiağak alat [turciz. alat], 472a klissada [kilisede]

-e- > -o-: 436b kopab [kebab], kopablyk

-e- > -ü-: 491b g'östürmek ~ g'östürdy ~ g'östermek²⁵

-ej- ~ -ij-, -aj- ~ -ij-: 485a aghlajor, 488b dejorlar, 511a edejorum, 465b sevejor, 472a g'ezejor, 544a jejesyz, 477b dejeğek, sojlejorse, 472b istejourum ~ 540b istijorsen, 511a verijorum.

-è- > -e-, è- > i-, -è- > -i-: Iako je i u zapadnorumelijskom i u istambulskom dijalektu zatvoreno /é/ prešlo u normalno /e/, kod Glavadanovića imamo sačuvane i starije i novije oblike: 469a virursyn (ali verürüm), 471a g'iğe, ğuma irtesi, 473a di [demek, imperativ za 2. lice jd.], 484b dimek ~ demek, dinilmek ~ denilmek, denememek ~ dinemez, 489b irişe bilirum, 490b itmek ~ 490 etmek ~ 489b etmeghe, 463a sejr ideğek jer jok, 468a zarar itty ~ etty.

-è- > -e-: 465b netekim (dosljedno tako)

-i- > -ë-: 466a katel (< katil), 474b galata šeheri, 543b šeherde, 475b šeherden [turciz. šehar]. Kolebanja u primjerima 472a hane ~ hany ~ 472a hanije [hani].

-i- (-e-) # GL -e-: 486b g'einirim, g'ein, g'ej ,obuczi', g'einme, ali i 486a g'ijjinmek. Oblik geymek stariji je od suvremenog giymek.

i-, -i- > i-, -i-: 488b ychtyjar, ychtyjarlanmak (sic!), 491b sylle, 510b, 463b hyzmetkâr, 474b chyzmek'arumdan, 472a hany [pored hane < hani], 473b dykkatile, 474a hyssarlarinün [hisar], 480b g'endy, 490b ryâjet etmek, ryâje, ali i 491b riâjet. Do promjene i > i katkada dolazi i u drugom zatvorenom

²⁵ Ista je promjena registrirana i u *Slovnici* (Biblioteka Samostana Svetog duha u Fojnici, signatura 45/50): 19a ne ghiöndürâjim, 29b ghiöndürüp, 29b ghiöndürdughiünüz 'hedijenüzi ~ 29b ghiöndürmâk. O ovom rukopisu opširnije u: Kadrić, A.: *Prilog proučavanju gramatičke terminologije franjevačke turske slovnice iz Fojnice*. In: POF 49. 2000., str. 45-77+2.

slogu. Iako je ista promjena tipično obilježje ZR dijalekta, u ovoj gramatici sporadične je naravi: 467b ig'irmi ~ jig'yrimi, 542a najyl (< nâ'il), 542a kadyr (< ar. qâdir), 464a sahyb, 485a lakyn. Velarizacija vokala /i/ zabilježena je i u sufiksu ile: 487b chyrkayle, 543b olmaghyle (vid. instrumental).

-i- > ø: 472a klissada [kilisede], pod utjecajem novogrčkog *klisa*.

-i- > -i-: Ovaj sekundarni vokal /i/ nastao je u ZR dijalektu palatalizacijom vokala /i/ u dodiru s konsonantima /č/, /š/, /y/, /dž/, npr. 481b ćimbur, 465a aćik, 483a aćildy, 482b ćikarmak, ćikartmamak, 465b aćilur, 473b bićak, 542a ćikty, 476a ćikalü, 480b ćikarmiśdür, 487a ćibuk [od arh. ĉibuk, ne od suvr. ĉubuk], 489a aġikty, 466a altmiś, 472b aršin. U nekoliko slučajeva uočljiva su kolebanja: 488a kaćinmak, kaćinyrym (ali ġünâhtan kaćyn), 470b jil (3 puta, ali i 471a jyl), 476b iki jillü, ali i iki jylyk, ig'irmi jyllü, 485a aġimak (ali aġyrym).

Budući da Glavadanović razlikuje foneme /i/ i /i/, nema sumnje da je u sljedećim primjerima došlo do palatalizacije vokala /i/ iako nije u kontaktnom položaju s gore spomenutim konsonantima, npr. 468b karindaśi, 472b isitmadan, 488b issynmagha, 465a irak, iraġik, irakće, 471a sali. Dupletni oblici potvrđuju kolebanja i navode na zaključak da je u tim primjerima riječ o alofonu na prijelazi između /i/ u /i/: 511a k'ait ~ k'iyat, 476b ig'irmi ~ jig'yrimi, 467b iki jillü ~ ig'irmi jyllü, 470b jil ~ jyl itd.

Jedno od prepoznatljivih obilježja ZR dijalekta jesu i riječi koje se u korijenu završavaju na vokal -i, npr. kapi, dogri, kuzi, yali namjesto kapı, doġru, kuzu, yalı. Kod Glavadanovića se ti oblici ne susreću iako su kudikamo arhaičniji, npr. 463a kapy, kapyji [kapıyı].

-i- > -o-: 471a boldür [< bıldür, autor napominje da je bıldür iz govornog jezika]. Moguće je da se u ovome slučaju radi i o jednom od alofona vokala /i/, koji je u izgovoru vjerovatno bio blizak reduciranom vokalu o /ö/. U starim latiničnim tekstovima alofoni tog vokala iz razumljivih razloga bilježeni su na različite načine (i, e, u, ö, o, ü ili y), a opisivani kao vokal između /i/ i /e/, odnosno između /i/ i /u/. Meninski ga je usporedio s poljskim vokalom y.²⁶ Vid. niže i alofon ë.

-i- > -u-: 471b lazum, 467b iki katlü japunġe, 481b ćimbur [çılbur]. U prvom slučaju radi se o promjeni koju potvrđuju još neki turcizmi, npr. sanduk, hazur, (h)asura < hasır itd. U primjerima japunġe i ćimbur vokali su vrlo vjerovatno labijalizirani pod utjecajem bilabijala /p/ i /b/.

-i- > ø: 543a brakarsyn, 469a jokardaghÿ.

-o- > -ö-: 471b söhbetler, 478b böjlü [< boylu, sic!], na istoj stranici i bojlü. Možda pogreška.

²⁶ Adamović, M.: *Konjugationsgeschichte der türkischen Sprache*. Leiden 1985., str. 323-324.

-o- > -u-: samo u primjeru 465b kudukée [kudukça].

-ö- ~ -o?-. Iako se velarizacija fonema ö (ö > o) smatra tipičnim obilježjem ZR dijalekta, kod Glavadanovića nema pouzdanih primjera kojima bi se to moglo dokazati. Istina, u pojedinim riječima on vrlo često bilježi fonem /o/ namjesto fonema /ö/, ali je za velik broj takvih slučajeva moguće pronaći dubletni oblik, npr. 463b g'ormek ~ 478b g'ordum itd., više primjera u transkripciji. Stoga zamjenu ö/o treba pripisati autorovoj nedosljednosti. Isti je slučaj i s fonemom ü.

ö-, -ö- > ü-, -ü-: Iako tipična za ZR dijalekt, promjena ü>ö u našem tekstu ne samo da nije česta, nego je i ograničena na svega dva-tri glagola, npr.: 491b g'üsturmedy ~ g'östürdy, 512a düge düge ~ 513a dugdug'um adam ~ 545a düg'ursyn ~ 482b döğ'dürürüm, 545b g'ütür ~ 4480b g'öturdum, 541b ügremekten, ügremeden ~ 483b ög'renilsin, 474b g'ürdum (samo jedanput, inače g'ör-), 488a g'ük (oblik g'ök nije zabilježen).

-ü- > -ö-: 464b g'örgistân (tur. Gürgistan?), možda pod utjecajem evropskih jezika.

-ü- > -ë-, vidi vokalizam sufiksa.

-u- > -ü-, vidi vokalizam sufiksa.

u-, -u- > -ü-, -ü- (?): 491a süal, bućiük (ukupno 6 puta) ~ 466b bućiük (tri puta) ~ bućiuk (dvaput), 480a k'oğiükhumuz [çocuğumuz].

u-, -u- (< o) ~ GL o-, -o-: 487b osanmak, osanyrüm, osandum, osanma (također i usanmak), 542a ogradum, 471b oghra, 475a ojandürürüm, 468b boghdaj, 469a jokardaghÿ. U svim primjerima primaran je oblik s vokalom /o/.

Sekundarna dužina vokala (?)

U izvjesnom (ali ipak ograničenom) broju riječi iznad vokala stavljan je cirkumfleks. Budući da autor nije dosljedan u tome, nije jasno naznačava li tako sekundarne dužine vokala ili je pak imao neku drugu namjeru, npr. 464b uğiüz, 485a kapujû, 483a kapusû, 513a irâk [irak], 471b uzâk, 467b âşürî [sic!, < aşırî], 470a vâr, 475a kalkârûm, varârûm [varîrîm], 475b burajâdak, 483a vuruldû. Ni za primjere 469a jokardaghÿ i aşaghadaghÿ (samo ta dva, u ostalim slučajevima -ki!) nije moguće naći zadovoljavajuće objašnjenje. Svi navedeni primjeri, s izuzetkom zadnja dva, zabilježeni su više puta i bez cirkumfleksa nad vokalom.

Vokalna harmonija

Vokalnu harmoniju Glavadanović ne spominje kao gramatičku kategoriju pa je o njoj moguće donositi zaključke tek na osnovu njegovih primjera. Oni pokazuju da se asimilacija vokala u principu sprovodila iako se na prvi pogled čini da ima dosta odstupanja. Međutim, ta su odstupanja posljedica određenih zakonitosti i mogu se objasniti:

1. arhaizmima u kojima se tolerira vokalna pozicija i-ü, i-u: 509b iciün, 470b berü, 472a niçiun, 463b sevgü, 466a aghur, 468a g'endü;
2. arhaizmima u kojima se tolerira vokalna pozicija e-a: 490a šerabun, 471a behar, 463a zeman ~ 473b zaman, 478b heman;
3. promjenom *ï > i* u dodiru s konsonantima /č/, /š/, /y/, /dž/: 481b čimbur, 465a aćik, 482b čikarmak, 466a altmiš, 472b aršin, 470b jil, 489a aġikty;
4. jednovarijantnim posesivnim sufiksom za 3. lice jd. i mn. (-i, -lari/-leri), inače tipičnim za ZR dijalekt: 479a kitabi, kitablari ~ kitableri, 479b babalari, 464b okasi, 474a joldaši, 479b odasi, kylyġi, kardaši, atlari, 480a tarlalari, 478b iki tavani, iki boji var, 512a g'eldug'ini ~ g'eldüjini, 513a oldukleri;
5. jednovarijantnim akuzativnim sufiksom -i, također karakterističnim za ZR dijalekt: 462b babaji, suji, 463a kapyji, 513a oldujumuzi, 468a g'endumüzi, 468b onlari;
6. palatalnom deklinacijom nakon tih dvaju (vid. 4 i 5) sufiksa: 472b akćiasine, 479b babasine, babalerrine, 465b babasinden, 471b vefatinden, 479b anasinden, babalerrinden itd. Po analogiji s njom²⁷ susreće se i palatalna imenska deklinacija: 473b jilden, 466b sahat kaće, 475a kaće. S tim u vezi i 506a bašladukte, 475b kalktukten beri itd.;
7. participom perfekta na -miš, koji ima alomorfe -miš/-miš: 468a vurmış, 476a doghmiş, 472b ölmiş, 466a olunmyştür, 483b örtülmyş, satylmyş;
8. gotovo uvijek jednovarijantnim LN za 3. lice perfekta na -di: 475b oldy, 488a düşty, 483a aćildy, g'önderildy, 472b tutuldy, 474b aldylermi;
9. nekolicinom manje produktivnih jednovarijantnih i dvovarijantnih sufiksa, vid. -ci, -cik, -cighoz, -cileyin, -(y)ici, -(I)nci, -(y)ici, (y)iş, -li, -lik, -şer itd.;
10. velarnom varijantom partikule de/da: benda 513b, 544b gelseda;
11. očuvanjem staroosmanskih sufiksa s labijalnim vokalima ü-u, koji su pretrpjeli redukciju u izgovoru i promjenu *ü > ë*, odnosno *u > ũ* (vid. niže).

Osim u navedenim slučajevima, narušavanje palatovelarnog aspekta vokalne harmonije zabilježeno je u različitim padežnim oblicima imenice (v. deklinaciju imenica). Ta pojava, jedna od sekundarnih karakteristika ZR dijalekta, česta je i u sjeveroistočnom anadoljskom dijalektu, ali i u svim starijim gramatikama turskog jezika. Primjerice, u Trabzonu je pluralni oblik

²⁷ Vid. Adamović, M.: *Konjugationgeschichte der türkischen Sprache*, str. 322.

gotovo uvijek -ler (babaler, vurduler i dr., usporedi s pluralnim oblicima kod Glavadanovića!), a stare gramatike evropskih autora bilježe primjere kao što su odulden, soukler, dumane, babaler, olurler i dr.

Morfonologija

Vokalizam sufiksa s palatalnim vokalima /ü/ i /u/

U stanovitom broju derivatnih i dezinencijalnih sufiksa staroosmanski vokal /-ü-/ prešao je u vokal /-ë-/.²⁸ Adamović ga opisuje kao "kratki, centralni, poluzatvoreni vokal koji se fonetski doima kao vokal između /i/ i /e/, ali više naginje ka /i/ i stoga se lako poistovjećuje s njim".²⁹ Promjena -ü- > -ë- u takvim sufiksima tipično je obilježje ZR dijalekta, što potvrđuje i obilje primjera iz Némethovih studija: kapinîñ, gelinîñ, benîñ, senîñ, evimîñ, elinde, endîrîr [indirir], čekîlîr, gidîp, getiresîñ ~ getiresîñ itd.³⁰ Na primjerima iz starijih latiničnih tekstova Adamović dokazuje da se opisana promjena odvijala kao dvoetajni proces s prelaznim alofonom /ë/. Po Adamoviću, taj se alofon u nekim latiničnim tekstovima (npr. *Vocabulario nuovo*) krije iza grafema *o* i prelazni je stupanj između staroosmanskog fonema /ü/ i njegove potonje varijante /ë/, npr. *alecom* 'über euch' (< *aleyküim*), *ederom* 'ich mache' (< *ederüm*), *bizerom* 'ich schneidere' (< *biçerüm*), *suilerom* 'ich spreche' (< *söylerüm*).³¹

Da je staroosmanski vokal /ü/ u ZR dijalektu prešao u /ë/, tj. vokal koji je po izgovoru vrlo blizak vokalu /i/ u suvremenom turskom jeziku, potvrđuje i usporedba Glavadanovićeve primjera sa stanjem u turskom dijalektu iz zapadne Bugarske i Makedonije.³² Dakako, u donjim primjerima Glavadanović je grafemom *ü* bilježio zapadnorumelijski fonem /ë/:

²⁸ Do te promjene najprije je došlo u crnomorskom (sjeveroistočnom) dijalektu kojim su govorili najraniji turski kolonizatori Balkana. Svojedobno je još J. Németh napisao da je "u dijalektološkom smislu zatvoreno područje Trabzona, Rizea, Çoruha i Karsa zavičaj zapadnorumelijskog dijalekta." Vid. Németh, J.: *Zur Einleitung der türkischen Mindarten Bulgariens*. Sofia 1956., str. 56.

²⁹ Adamović, M.: *Vocabulario nuovo mit seinem türkischen Teil*. Rocznik Orientalistyczny, T. XXXVIII, str. 56-57. Adamović napominje da su stariji evropski autori sekundarni vokal /i/ [< stosm. ü] različito čuli i pisali na različite načine [kao i, e, u, ö, o, ü ili y], a opisivali ga kao vokal između /i - e/ ili /i - u/, te da ga je Meninski usporedio s poljskim vokalom /y/.

³⁰ Németh, J.: *Zur Einleitung der türkischen Mindarten Bulgariens*, str. 13. Vokal /ë/ Németh transkribira s /i/.

³¹ Adamović, M.: *Vocabulario nuovo...*, str. 56. Vokal /ë/ je stoga u unekoliko delabijalizirana varijanta staroosmanskog vokala /ü/.

³² Primjeri preuzeti iz Adamović, M.: *Konjugationsgeschichte der türkischen Sprache*, str. 322-323. Adamović precizira da je taj vokal jako blizak vokalu /i/, ali da ga ne-Turci (Albanci, Bugari) izgovaraju kao /i/. Vokal /ë/ susreće se i u istočnoanadolijskim dijalektima Urfa, Diyarbakır, Van, Bitlis, a u Rizeu i Trabzonu djelomice je labijaliziran.

ZR DIJALEKT	GLAVADANOVIĆ
evëm	evüm
evën	evün
evëni "njegovu kuću"	evüni
evëmën	evümün
evënën "tvoje /njegove kuće"	evünün
elsëz "bez ruke (šake)"	elsyz
güzellëk	güzellyk
bildër-	bildür-
geldëm	geldüm
geldën	geldün
geldëk	geldük
geldënëz	geldünüz
gelër	gelür
gelërëm	gelür+različiti lični nastavci
gelërsën	gelürsyn
gelërëz	gelür+različiti lični nastavci
gelërsënëz	gelürsynyz
gelën "dođite!"	gelün
gelsën "treba da dođe"	gelsün

Da se, primjerice, riječ 499a *elüm* izgovarala približno kao *elëm* potvrđuju:

- stanje koje zatičemo u suvremenom ZR dijalektu i njegovim govorima;
- primjeri poput inčınur [tj. inčınür] ~ **inčınr** [tj. inčınër!] < inčın- 'gekrenkrt werden' iz starijih tekstova bosanske provenijencije;³³
- primjeri iz drugih franjevačkih gramatika iz 19. st. Primjerice, Vlah faktitivne oblike nekih glagola piše na sljedeći način: 22a üšmek 'nakupiti se', **uštrmek** 'činiti nakupiti'; dešmek 'prokinuti se' (čir), **deštrmek** 'činiti prokinuti' (čir); sečmek 'izabrati', **sečtrmek** 'činiti izabrati';³⁴
- činjenica da anonimni autor *Slovnice* vokal /ë/ (piše ga s **ü**) na više mjestâ svrstava među velarne vokale. Tako, primjerice, na jednom mjestu veli da se -lar dodaje na riječ koja završava na /a/, /o/, /u/ ili /ü/ (sic!), a -ler ako se riječ završava na /e/ i /i/ (1b).

Sudeći po Glavadanovićevim primjerima, donekle sličan proces odvijao se i s vokalom /-u-/ u sklopu istih dezinencijalnih i derivatnih sufiksa. Naime, njegova je artikulacija također donekle reducirana. Prelazni oblik između /-u-/ i /-i-/ svakako je bio *ü, vokal koji je u stanovitoj mjeri – ali ne i posve – morao biti delabijaliziran. To ga je znatno pomjerilo prema vokalu /i/. Bliskost tih dvaju vokala (vokal /i/ dosljedno je bilježen grafemom y) potvrđuju primjeri u kojima ih Glavadanović spontano zamjenjuje: 481a jazdürmak

³³ Adamović, M.: *Die türkischen Texte in der Sammlung Palinić*. Göttingen 1966., str. 125.

³⁴ Franjevačka knjižnica u Mostaru, inv. br. R-320.

[očekivano pisanje: jazdurmak], jaghdürmak, 481b doldürmak, 482a baktürmak, 482a šaşurmak, 489a karnumuz ~ karnümüz, 489b ujughümüz [uykumuz], 479a kitabüm, kitablarüm, kitabün, kitablarun, kitabümüz, kitabunuz, kitablarümüz, kitablarunuz, 479b babamuz, babalarüm, 489b kusağiaghumuz, 475b kalktughümüzden, 462b sujün (gen), 466b adamlarun, 474a kardaşün, padişahün, ajlyghun, 468b budürki, 489a susyz mi dür, 464b satylür ~ satylur, 474b kaçilür, 464b sattum, aldum, 467a ujumadum, 512a dujdum ~ dujdüm 464b aldun, 467a kalktun, 544a başlasun, 491a bujurün ~ bujurun, 542b kaldürünüz, 506a başladukten sonra, 475b kalktughümüzden, 475b kalktukten beri itd.

S tim u vezi posebno su zanimljivi i dubleti u kojima je etimološki vokal /i/, *upravo zbog njihove međusobne bliskosti*, zamijenjen vokalom /ü/, npr. 466b jarüm (ukupno 8 puta) ~ 470b jarym (ukupno 4 puta), 471a boldür [bıldür], 467b âşürî [aşiri] i dr.

U sufikse čiji je vokalizam usljed toga promijenjen spadaju:

- a) genitiv -ün /-ën (u starijim evropskim i franjevačkim gramatikama bilježen kao -un/-ün, v. niže);
- b) PS za 1. i 2. lice jd. (-üm /-ëm, -ün /-ën) i mn. (-ümüz / -ëmëz, -ünüz / -ënëz, v. niže);
- c) kopula -dër (v. niže);
- d) particip prezenta na -ür / -ër (v. niže);
- e) lični nastavci za 1. i 2. lice perfekta na -dI: -düm / -dëm, -dün / -dën itd. (v. niže);
- f) nastavci za 2. i 3. lice mn. imperativa -ün / -ën, -sün / -sën itd. (v. niže);
- g) konverb na -üp / -ëp (v. niže);
- h) tvorbeni sufiksi -lũ / -lë (v. niže);
- i) faktitivni sufiksi -(d)ür / -(d)ër (v. niže);

Sufiksi za sklanjanje imenica

Genitiv

- a) imenicâ:

464b etun, 484b elcisinün, 511b sevmenun, 474a boghaz hyssarlarinün, 479b babasinün, 464b šerabun, 466b adamlarun, 472b atun, 473b ciohanun, 474a klisanun [kilisenin], 462b kurdün, 467a bu ajün, 474a kardaşün, padişahün oghlynün, 542a okumaghun itd. Dubletni oblici upućuju na bliskost vokala /ü/ i /ë/: 471b Martün ~ Martyn, 484b kardaşinun ~ kardaşynyn 'tvoga brata'. Primjeri s neutralnim vokalima /i/ i /i/ zasigurno su novijeg datuma: 466b krystianlaryn, 483a insanyn, ğennetin, g'itmeghyn.

- b) zamjenicâ

Oblici koji ne odstupaju od onih u suvremenom jeziku sigurno su noviji, a došli su preko istambulskog dijalekta. Primjeri: 511b benim ~ 465b benum ~ 468a benüm; 511b senin ~ 465b senun ~ 468a senün; 511b anun ~ 468a

anün; 479a bizim ~ 479a bizum ~ 511b bizüm; 479a sizin ~ 479a sizun ~ 511b sizün; 511b onlarun ~ onlarün; 473a bunun ~ 468a bunün; 483a kimin ~ 469a kimün, 469a k'imlerün; 469b nenün; 476b kimsenun, kimesnenün, kimselerün, kimesnelerün; 468a g'endilerun ~ g'endinün ~ 468b g'endüsinun; 480a benimki, senunki, anunki, benum kiler (piše odvojeno!), senun kiler, 481a benüm kinün, senun kinün, onun kinün, benum kilerün, bizüm k'ije (sic!, bez nominalnog N), benum kije, senün kije, benüm kiden itd.

Na nekoliko mjesta i 474a benun, 480a senum (dvaput), senummi (dvaput!), odnosno 480a onlarum (dvaput). Moglo bi se pomisliti da je u pitanju omaška, no iste oblike (s izuzetkom benun) zabilježio je Németh kod Illésházyja: szenun, szenum, szenüm, szenin, onom, onum, onun, szizun, bizon, bišün, bizom, bizon, bizun, onlerin, onlerum. Kod Illésházyja i imenice nekad imaju genitiv na -um, kod Glavadanovića pak ne.³⁵

Dativ

Uobičajen izuzev u rijetkim slučajevima: 478a ne zemanedek, jaryne deg'in, jarynedek, bir jyledek, bir jyle varinže, bir jyle deg'in, 513b Travnika, 480b katyme ~ kytime, janime. Palatalizacija vokala padežnog nastavka nakon PS za treće lice poznata je pojava u ZR dijalektu: 472b akćiasine, 473a pahasine, 479b babasine, babalerine.

Akuzativ

Najčešći je u varijanti -i, što je tipično obilježje ZR dijalekta. Ipak, u tekstu se, mada znatno rjeđe, susreću i ostale varijante s vokalima -i, -u, -ü, što se može protumačiti novijim utjecajima. Primjeri:

- a) -i: 462b babaji, köpeg'i, suji, 463a kapyji, 480b akćiaji, kabaniczai, 487a adamlari, ati, 467b adami, 488a g'ünahi, 510a saghlyg'umi, 541b sevmeghi, okumaghi, 468b kitabini, atumi, 478b anasini, 481a kardašymi, 513a oldujumuzi, alduguni, geldujuni itd. Također i kod zamjenica: 468a g'endümüzi, g'endii, buni, 468b ani, onlari;
- b) -i (rijetko): 471b Paskalijajy, 510a kaćmaghy, jazmaghy, 542 sojlemeghy, 509b babany. Registrirana i kolebanja: 511a kardašymy 481b kardašymi, 510b Allâhy ~ Allahi.
- c) -u, samo u nekolicini primjera: 485a kapujû, 488b bunu (jedanput) ~ 68a buni (ukup. 6 puta), 487a sunu (jedanput), 513a onu (ukup. 6 puta), ali 498b ani (ukup. 20 puta) ~ 485a oni (sic!, jedanput).

Lokativ

Dakako, u gramatici pisanoj po obrascima latinskog jezika ne spominje se lokativ u deklinaciji imenica. No na jednom mjestu autor navodi da se na pitanje ubi? handa, hany, hane, nereda [gdje?] "odgovara s ablativom". Iza toga

³⁵ Németh, J.: *Das türkische Sprache in Ungarn im siebzehnten Jahrhundert*. Bibliotheca Orientalis Hungarica XIII. Verlag B. R. Grüner, Amsterdam 1970., str. 90.

slijede ovi primjeri: baghóciada, Fojniczada, Tekiede, Klissada; ben istambolda doghdum; orada, burada, ötede. Odstupanja u vokalnoj harmoniji vrlo su rijetka: 466b sahat kaćte, 475a kaćte, 480b katynde ~ kytynde, janinde, janumde, 471 zemininde, ejjamine, 506a bašladukte, ali ne i netipična za ZR dijalekt.

Ablativ

Odstupanja u vokalnoj harmoniji samo u rijetkim slučajevima: 463b bir vurušten, 467a jarynden, 473b zemanden beri, hefteden. Palatalizacija vokala padežnog nastavka nakon PS za 3. lice mn. -si, -leri, odnosno nakon palatalizacije vokala u auslautu, uobičajena je pojava u ZR dijalektu: 465b babasinden, 471b vefatinden, 479b anasinden, babalerinden, karysinden, karylerinden, 473b jilden. Također i 475b kalktukten beri, u vezi s tim vid. i -dikten sonra. Samo u jednom slučaju zabilježena je velarizacija vokala sufiksa: 472a Travnikdan, Travniktan.

Instrumental ile, -in, -lein

ile, yle (sic!), jednovarijantan: 542a sevmeghile, okumaghyle (velarizacija vokala i!), 543a olmaghile ~ 543b olmaghyle;

-in: 471a öjlein, kyšin, jazin, isto i 511a jaramaz olmag'in, ali i 543a olmaghyn, jazmaghyn;

-lein/-lain: 543a ben g'elduklein, g'örduklein, ben tutuklain [tuttuğum gibi].

U većem broju primjera susreću se i konstrukcije 513a oldujumuz vakti ~ oldujum vakty, onu g'ördujum vakty, Fojniczada oldukleri vakty itd. *Oblik vakti ~ vakty najvjerojatnije je nastao skraćivanjem instrumentala nastavka -in, odnosno oblika vaktin ~ vaktyn. U suvremenom jeziku instrumental je zamijenjen apsolutnim padežom.*

Pluralni sufiks

U oblicima množine odstupanja su vrlo rijetka kod imenica, npr. 479b babalerine, a kod glagola su najčešća u perfektu na -dI: 474b aldylermi, 485b buluśmadyler, 492a baśladyler, 507a baktyler, 496a oldiler, 482b kurtarmadiler. Slično je stanje i u suvremenim govorima koji pripadaju ZR dijalektu.

Posvojni sufiksi

S malobrojnim izuzecima, PS za 1. i 2. lice imaju starije varijante s labijalnim vokalima koji su pretrpjeli gore opisanu promjenu ü>ë, npr. 479b babalarüm [babalarëm, opširnije u fonologiji]. Ni posvojni sufiks za 3. lice nije izuzetak u odnosu na ZR dijalekt (jednovarijantan je) i glasi -i, -lari. Noviji alomorfi -si, -su, -sü vrlo su rijetki. Primjeri:

1. i 2. lice jednine:

470a ekmeghum, ajlyghun, 472a evumden, 468b atumi, elümdeki ~ elumdeki, 474b chyzmek'arumdan, 466a ğümlemuzden, ğiumlenuzden, 469b nenuz, 479a kitabüm, kitablarüm, kitabün, kitablarun, kitabümüz, kitabunuz, kitablarümüz, kitablarunuz, 479b babamuz, babanız, babalarüm, babalarun, babalarumuz, babalarunuz, 489a karnum, karnumuz ~ karnümüz, işeğeg'um vardür ~ işeğeg'üm geldy, keifum, 489a istahum, istahun, istahünüz, 489b ujughümüz [*<* uykumuz], kusağiaghumuz, 487a söljedug'ume, 475b kalktughümüzden, kalktughumuze, 513a oldujum, ictughum, istedug'um, oldujumuzi, 511b sevmemüz, sevmenüz, bizüm sevmemuz, bizüm ölmemüz itd.

U manjem broju slučajeva vidna su kolebanja pod utjecajem istambulskog izgovora: 513b g'ideğeim (g'ideğeimiz) vakty, ög'reneğeim, 513a verdigin kitab, 483a elim, elin, eli, elimiz, eliniz itd. Doubletni oblici u 472a elum ile ~ elin ile, 475b g'ittughumuze ~ g'ittuginize, 484b kardaşynyn (tvoga brata) ~ kardaşinun (isto, stariji oblik), 483a tarafymdan, tarafyndan, ali: tarafymüzdan ~ tarafynüzdan itd.

3. lice jednine:

479a kitabi, kitablari ~ kitableri, 479b babaleri, 464b okasi, 474a boghaz hyssarlarinün, 474a padişahün oghlynün joldaşı, 479b askeri, ati, odasi, kylyği, kardaşı, atlari var, 480a tarlalari, 463b anlamasi, bir ok atumi, 464b şerabun okasi, pahasi, etun okasi, 464a kitab sahybi, 465b babasinden, 466a ejüsi, 467b jaşında, 468b kardaşı ~ karındaşı, 469b hanghysi, hanghyleri, 471a bazar günü, 471b zemaninde, ejjamine, 471b Fojnicza jolinde, 473b uzunlyg'i, 478b anasini, 474a Padişah saraji, joldaşı, 478b iki tavani, iki boji var, 474a boghaz hyssarlarinün dizdarlari, 512a g'eldug'ini ~ g'eldüjini, 513a oldukleri, 543a işituklerine (sic!) g'öre itd. Najizrazitija kolebanja su kod kvazipostpozicija: 480a katynde, katinde, janime, janume itd.

Palatalizacija vokala u auslautu riječi (-i>-i) i palatalna varijanta posvojnog sufiksa -(s)i doveli su u ZR dijalektu do daljnje palatalizacije padežnih sufiksa, npr. kapi+si+n+den. Kod Glavadanovića su međutim registrirani dubleti, npr. 465b babasinden, 471b zemaninde, ali 467b jaşında.

Od ostalih alomorfni oblika, a ti su noviji, susreću se:

- -lari: 485a g'ünâhlaryny.
- -i: 483a tarafyndan, 490a g'önly, 511a zamanydür, 466b akyllysy, azy [az+i], 466a cioghy, 472b nutky tutuldy, 474a antonun oghly, 474a Malta adasy;
- -u: 471b Martyn otuzunda, onunda, 469b oldughu, 513a alduguni, g'eldujuni ~ g'eldug'ini, 483a kapusû.
- -ë° (?): 474a kardaşynyn borğü (= kardeşinin borcu).

Sufiksi za sprezanje glagola

Prezent pomoćnog glagola:

Na stranama 484b i 492b Glavadanović navodi sljedeće oblike: 1. -im, 2. -sin, 3. -dür / -dir (jd.); 1. -iz, 2. -siz (sic!) / -synyz, 3. -dürler / onlar dür / o dirler (mn.). Međutim, primjeri iz teksta pokazuju da je broj njihovih varijanti u glagolskim paradigrama bio zamjetno veći i da su starije varijante sufiksa ustupile mjesto novijim, tj. onima iz istambulskog govora.

Jednina:

- 1. lice jd.: 465b g'üzel im, 491a hâzyr im, 511a chasta im, 543a karlü im, 474a ben âlem dostim [kontrahirano od < dostijim, dosti im?], 476a aghyrim, 489a aćim, susyzim, 490b g'erek im;
- 2. lice jd.: 472b sen ajvan sin, 484a sen âlim sin, susyz mi sin?, 490b g'erek sin, 503a sen böjle bir fenâ adam sin, ali i: 467a sen kaćinği syn, 467b hanghy jaşında syn;
- 3. lice jd. Osim dvaju izuzetaka, uvijek glasi -dër, npr. 462a dişmi dür, 463a ujujağak zeman dür, 464b ne dür, pahalü dür / deil dür, 465a irak dür, 466a ejüsidür, 468b budürki, 473b şejdür, 489a susyz mi dür, 466a olunmyştür, sojulmyş dür itd. Alomorf -dir samo dvaput: 492b o dür ~ o dir;

Množina:

- 1. lice mn. -iz: 490b g'erek iz;
- 2. lice mn. -siz (u gl. oblicima češće -syz!): 490b g'itmek g'erek siz [treba da idemo, pogreška?], 492b siz synyz, deilsynyz;
- 3. lice mn.: 492b onlar dür ~ o dirler (sic!), o deil dirler.

Perfekt pomoćnog glagola

Na str. 492 autor nabraja nastavke perfekta idi: 1. idüm / idim, 2. idin, 3. idi (jd.); 1. idik, 2. idünüz / idiniz, 3. idiler (mn.). Međutim, primjeri iz teksta pokazuju ekstremna kolebanja u njihovom vokalizmu. Tako se u složenim glagolskim oblicima susreću i varijante 470b idum, 470b idun, 480b idy, 493b idük itd. Oblik idy apsolutno prevladava iako ga autor ne spominje u paradigmi: 489a ać idy, 490a g'erek idy. U vezi s tim v. perfekt na -di.

Perfekatski oblici u sklopu složenih gl. oblika:

- a) imperfekt: 498b severdüm ~ severdim ~ sevmezdum, sevilmezdum, beslenmezdüm; 508a bakardum, baktürmazdum, 500a severdum, olurum, sevdürürdüm. Znatno rjeđe 500b sevilirdim, beslenirdim. U 3. licu jd. 494a olürdy ~ olurdy ~ almazdy ~ 495b olmazidy, rjeđe 495b olurdi ~ olurudu, 494a olmazidi. Isto i 495b olujordum;
- b) pluskvamperfekt: 492b olmamişidüm ~ olmamiş idim, sevmemiş idum ~ sevmemiştum itd.;

- c) optativ prošlosti: 493b olaidim ~ olaidym ~ olaidum; olaidun ~ olaidin; olaidy; olaidük ~ olaidik; olaidiniz; olaidiler; 500a seveidüm ~ seveidim, sevmejeidim, besleneidim itd;
- d) kondicional prošlosti: 494a olsaidym ~ olsaidim ~ olsaidum ~ olsaydym; olsaidin; olsaidük ~ olmasaidik itd.;

Perfekt na imiš: 1. 492b imišim, 2. imišsin, 3. imišidi (sic!) ~ imiš tür ~ imiš dür (jd.); 1. imišiz, 2. imišsynyz (mn.) Uz to i: var imiš idy, jok imiš idy (sic!).

Perfekt -di:

S izuzetkom 3. lica, u perfektu prevladuju starije varijante ličnih nastavaka:

Jednina:

- 1. lice jd.: 464a geldum, 464b sattum, aldum, verdum, 466a g'ördum, 467a ujumadum, aldum, 468b isittumki, 474b dedum, 470a g'elmedum, g'örmedum, 472a vardum, 512a dujdum ~ dujdüm, 487b egülendüm ~ eg'lendüm, 512a isittum, osandum, 487a daryldum itd. Neutralne su varijante znatno rjeđe i mogu se pripisati utjecaju istambulskog dijalekta: 481b jendim, 483b aldandym, 542b g'itdim, 543a isitmedim, 512a bildim, 507a bakyldim (ali bakylmadum), 500a dedim;
- 2. lice jd.: 464b aldun, 467a kalktun, 469a isittun, 469a g'ećtun, 470b bekledun, 484b baktunmi, 512a döğ'dun, 476a aldun, 485b buluşdunmi, g'örüşdünmi. Neutralne varijante znatno rjeđe: 474b aldynmi, 482a bej'etdin, 485b sölješdinmi itd.
- 3. lice jd.: Jedna od prepoznatljivih karakteristika ZR dijalekta jest i jednovarijantni sufiks -di. Međutim, kod Glavadanovića on gotovo u svim primjerima glasi -di, npr. 475b oldy, 476a g'ülmedy, 476b itty ~ 480b etty, 477a g'örünmedy, 483a aćildy, g'önderildy, 483b jenildy, 482a telvis etty, 463a aćty, vurdy, 463b öldy, 467a verdy, kaldy, 468b geldy, 469b g'ećty, 469b zâyj oldy, 472b tutuldy, 488a düşty ~ duşty, esty, 542a ögretty, döndürdy, 491b g'östürdy, 495b oldy, 498b sevdy itd. I u primjerima 483a vuruldü i 504b ne oldü vjerojatno se radi o velarnim alofonima istoga sufiksa. Alofon s neutralnim vokalima imamo u rijetkim primjerima poput 506a dedi, 505a oturdi ise, 505b g'etürdi, 504b g'eldi, 503b g'eldi isem, 499a sevdi idum, 497a oldi ise, 495b olmadi, 493a didi, 481b besledi, 482b olundi, 545b eg'er g'eldi ~ eg'er g'elmedy itd.

Množina:

- 1. lice mn.: 470a gormeduk, 476a ćiktuk, 512a isittukk'i, g'elduk, 495b olduk, 507a baktük, 498b sevdük itd. Alomorf -dik nije registriran;
- 2. lice mn.: 470a g'itunuz (sic!), 542a vermedunuz, 513a g'etürdunuz, 495b oldunuz. Vrlo rijetko i: 507a baktynyz, 498b sevdunyz (sic!);
- 3. lice mn.: U ovome licu susreću se varijante -diler i -diler (prva česta u ZR dijalektu): 474b aldylermi, 485b g'örruşmedyler, buluşmadyler, 488b

dedylerki, 492a bašladyler, 507a baktyler, 496a oldiler, 482b kurtarmadiler, 474b döğ'diler, 498b sevdiler, 495b oldiler. Samo u dva slučaja -dilar: 511a perişan olmak üzere oldylar, 512b papaz oldylar.

Perfekt na -miş

U predikatnoj i atributnoj funkciji particip ima varijante -miş i -mys. Prva je znatno češća (ZR dijalekt poznaje samo nju), no i druga po učestalosti ne zastaje mnogo za njom. Registrirana su i kolebanja, npr. 512b okumys ~ 499a okumiş. Varijanta -muş zabilježena samo u primjerima: 542a okumuş adam i 542a okumuş iken. Izrazito je česta u atributnoj funkciji (469b g'elmiş adam), u predikatnoj pak registrirana samo u 1. i 3. licu jd.: 467b vermişim, 507a bakmişim, bakmamysim, bakylmysim, baktürmysim; 468a vurmiş, 469b g'elmiş, 476a g'ećmiş, doghmiş, 472b ölmüş, 480b çikarmışdür, 483b lekelenmiş, 466a olunmyştür, öldürülmyşdür, sojulmys, 473a alynmyşdür, 474b jazylmys, 483b örtülmys, satylmys, alynmys, 488a evlenmyşdür, 487b bürülmys itd.

Prezent -(I)yor

U odnosu na druga gl. vremena najmanje zastupljen jer ga ZR dijalekt jedva poznaje. Preuzet je iz istambulskog dijalekta dok je u ZR dijalektu zastupljen prezent na -y (sevey, bakay, nema ga u tzv. bosanskom turskom) i prezent na -r. Primjeri:

Jednina:

- 1. lice jd.: 498a sevejorum, başlajörüm, 507a bakajorum, 465a olyjorum ~ olujorum, 503b g'örtüjörüm, 472b istejorum itd.;
- 2. lice jd.: 543b istejorsyn, 498a sevmejorsyn, 488a g'üğenmejorsin, 503a vermejorsin, bozajorsin, 504a çekejorsin, 498b jazajormisin, edejor misin;
- 3. lice jd.: 488b olyjor ~ olijor, 498a sevmejor, 472a gezejor, 485a aghlajor itd.;

Množina:

- 1. lice mn.: 498a sevmejoriz;
- 2. lice mn.: 498a sevmejorsynyz, 498b oghramajorsünüz;
- 3. lice mn.: 498a sevmejorlar, 488b dejorlar.

Prezent (°)r

Particip prezenta pretežno ima starije oblike: 464b satylür, satylur, 465b bilürüm, bilurim, 473a verursin, 486b sojunürüm, 486b sevinurum, 501b olür [olur], 489b g'elebilirum, olabilir itd. Noviji oblici s neutralnim vokalima znatno su rjeđi: 483a verilir, 488a kaćinyrym, sakynyrym, 487a darylyrym, 486b syghynyrym, 486b aćylyrym, maghrurlanyrym, 503b para fukaraja daghydyr, bakylyrym. Zabilježena i kolebanja: 498a sevdürür(im) ~ sevdürür(sin) ~ sevdürir(im). I vokali u ličnim nastavcima podložni su kolebanjima.

Jednina:

- 1. lice jd. -um, -üm, -im, -im: 475a g'elürüm, ojändürürüm, kalkârum, giderum, varârüm (sic!, namjesto varîr+LN), 484b kyjarüm, 482a söjledürüm, 487a kullanürüm, 487b eg'lenurüm, osanyrüm, 487a ög'ünürüm, 484b gezerüm, 465b bilürüm, 482b éiaghyrdürüm [čagürtürim], sojledürüm, 469a verürüm ~ 473a verurum, ikrar ederum, 472a g'iderum, 472b isterum, 511b biglierum, 486b sojunürüm, 486b sevinurum itd. Nastavci s neutralnim vokalima također česti (novije stanje): 507b bakarim ~ bakylyrym, 481b umarym, 488a kaćinyrym, sakynyrym, 487a darylyrym, 486b syghynyrym, 486b aćylyrym, maghurlanyrym, 485a ağyrym, korkarym, kaćiarym, örterim, ederim, 465b bilurim, 509b g'iderim, 486a g'ezinirim, 486b g'einirim, 486b g'üvenirim, 511b isterim, 485a g'ezerim, beklerim, aghlarim, g'ećerim, 484b benzerim, deg'erim, 511b az [< hazz] ederim itd.;
- 2. lice jd. -sün, -sin: 469a virursyn, 545a edersyn, 487a düşünürsyn, 543a brakarsyn, döğ'ursyn, 498a sevmezsyn, 507a bakarsyn, 473a verursyn ~ verursin, kokarsin [< korkarsin], 469a istersin, 473a tutarsin, 498a sevdirursin, 482b suz olursin ~ 492b olursyn itd.;
- 3. lice jd.: 464b satylür ~ satylur, 541a alynyrmy, 465b bilinür, aćilur, 474b kaćilür, 477b bilür ~ 476b bilur, 474b kaćilür, 483a verilir, 513a biglier (sic!) itd.

Množina:

- 1. lice mn. -iz: 491a bujurüriz, 507a bakariz, 498a severiz, 492b oluriz ~ 506a olurüz, 502a komaiz, ali i (sic!) 492b olmaziz, sevmeziz (sic!), 507a bakmaz iz;
- 2. lice mn. -synyz, -siniz, -syz: 543b darylursynyz, éekişürsynyz, 510b eji edersynyz, 511a-b biglersynyz, 543a g'öturursynyz, 498a seversiniz. Registriran i stari nastavak -syz: 492b olursyz, ali olmazsynyz, 510b olursünüz;
- 3. lice mn.: 507a bakarlar, bakmazlar, 492b olurlar, olmazlar, 498a severler, sevmezler, 488b bilurlar.

Futur

Registriran u svega nekolicini primjera: 544a chaber vereğeim, 513b nakl edeğeim, isittug'um g'ibi divereğeim, 492b olmajağiaghim, 507b bakağiag'im, 503a alağiaksyn. Nije tipičan za ZR dijalekt.

Imperativ

Zanimljiv po 2. licu jd. (s ličnom zamjenicom), te po starijim oblicima za 2. lice mn. (bez interkalarnog konsonanta j). U imperativnu paradigmu uvrštavani i optativni oblici (vid. optativ).

Jednina:

- 2. lice jd.: 507b bak, bakma (neg.), 499b sev sin 'ama tu' (sic!, s ličnom zamjenicom), 493a ol sin (sic!), olma syn 'non sis' (sic!), usporediti s olmasyn 'non sit' (sic!, 3. lice jd.);

- 3. lice jd.: 493a olsun ~ olsun o (sic!), 467a gitsun, 545b g'elsun, 484a densun, 544a bašlasun, 505a éiksun, 489b olabilsun, 493a versun, 493a olmasun, 544a g'itmesun, bašlamasun, okumasun, 499b sevilmesun, g'ećiürmesun, 501b kalsün, 507b bakylsün ~ bakylmasun. Novije varijante s neutralnim vokalima rjeđe: 483b beslensin, ög'renilsin, išidilsin, 499b sevmesin ~ sev sin (tako!) 'ama ille', olmasyn 'non sit'. Kolebanja: 507b baksin ~ bakmasyn, 500a versin ~ versun, također i gore već spomenuti primjeri bakylsün ~ bakylmasun.

Množina:

- 2. lice mn.: 491a bujurün ~ bujurun, 542b kaldürünüz, 493a olunüz, 499b seviniz ~ (neg.) sevmeiniz, 507b bakun ~ bakünüz. Stariji oblici bez interkalarnog j: 501b istenüz, 485a ağıman [acimayın], 493a olman ~ olmanuz, 499b sevmen [neg. semeiniz], 507b bakman ~ bakmanyz;
- 3. lice mn.: 499b sevdürsunlar, 499b g'ećiürmesunlar, 501b gelsunlar, 544a gitmesunlar, 507b baksunlar, 544a bašlasunlar, 543a kazsunlar, 493a olmasunlar itd. Varijanta -sunler/-sünler nije registrirana, što po sebi nije neobično. Naime, velarizacija ličnog nastavka kod glagolskih osnova s palatalnim vokalima poznata je ZR dijalektu. Novija varijanta (-sinler) samo u 499b sevsinler, sevilsinler, a -sinlar u 499b döğ'ülsinlar, 500a sevsinlar, 506a kazsinlar (sic!). Kolebanja: 507b baksunlar ~ bakmasynlar, također i u već spomenutom primjeru 499b sevsinler ~ sevmesunlar.

Optativ

Za optativnu paradigmu karakteristični su: a) očuvanje arhaičnih LN za 1. i 2. lice mn.; b) nestabilan vokalizam nekih sufiksa; c) relativno česta upotreba kontrahiranih optativnih oblika (tipično za stariji jezik, ali i za suvremene dijalekte). U prvom licu nekontrahiranih oblika došlo je do diftongizacije: bileyim > bileim.

Jednina:

- 1. lice jd. -im: 544a g'ideim, okujaim, gitmejeim, okumajaim, 492a olaim, 499b g'öreim, 499b bileim, bakaim, japaim, vereim. Kontrahirani (i arhaičniji) oblici relativno su česti: 507b bakam, baktüram, 492a olam, olmaim (sic!, a ne olmajam), 499b sevmejem, 500b gelmejem, sevilmejem, sevdürmejem, 507b bakmajam, baktürmajam. Dupletni oblici vrlo su česti: 499b seveim (jedanput) ~ sevem (više puta);
- 2. lice jd. -syn, -sin: 544a g'idesyn, okujasyn, g'itmejesyn, okumajasyn, 499b sevmejesyn. Neutralni vokal: 492a olasin, 500a sevesin. Kolebanja: 493a olmajasyn ~ olmajasin;
- 3. lice jd.: 492a ola, 499b sevmeje itd.

Množina:

- 1. lice mn. (a) -lum, -lüm, rjeđe -lim, (b) -iz, -vüz: 476b g'idelüm ~ 509b g'idelim ~ 544a g'idelum, g'itmejelum, 493a olalüm ~ 544a olmajalüm,

- 499b g'örelüm, bakalüm, 507b bakylalüm itd. Noviji alomorf -lim rijedak: 499b sevelim, sevmejelim, 499b sevilelim, sevdirelim, 507b bakalim. Nastavke starog subjunktiva imamo u primjerima 492a olavüz (dvaput), na istom mjestu i olaiz, potom u 544a gideiz, olaiz, 493a olmajaiz, 500a seveiz, sevmejeiz;
- 2. lice mn.: -synyz i -syz: 542b veresyрыз, kaldürasynyz, başlajasyрыз, başlamajasyрыз, 500a sevesynyz itd. I arhaični nastavak -syz relativno čest: 544a bilesyz, g'itmejesyz, 492a olasyz, 493a olmajasyz, 500a sevmejesyz;
 - 3. lice mn.: 492a olalar, 493a olmajalar, 500 a seveler, sevmejeler itd. U jednom slučaju 492a olmajasunlar (sic!, vid. morfološke napomene u tekstu gramatike).

Necesitativ

Necesitativna osnova najčešće glasi -melü, -malü [čitaj -malë]. Rijedak, registrirano samo nekoliko primjera: 544a sevmelü im, jazmalü im, 499b sevimelü im, 507b bakmalü im, bakmamalü im, 544a sevmelü syn, 490a g'itmelü, olmalü, olmamalü, 483a örtürmemelüdür, 544a g'elmelü dür, 544a sevmelü iz itd. Isto i 544a g'elmelü idy. Izuzetno 499b sevimmemeli im, 544a temizlemeli, 471b olmamaly.

Kondicional ise

Sudeći po paradigmi koju autor navodi, kondicional gl. imek razlikuje se samo u 2. licu mn.: 493b isentüz. Međutim, u kondicionalu glagolskih vremena zabilježeni su i oblici 500b severseniz ~ seversenyз, sevmezsenyz.

U nekim primjerima kondicional ise ne podliježe palatovelarnoj asimilaciji iako se piše sastavljeno s participom: 540b istijorsen, ujujorse, ujujorseler, eger istemijorseм, olurse, 544b okurseм, okujorseм, jazajorseм, 545a olurseм, olurse, 545b arajorseм, ujujorseм (ali i ujujorsa), 500b sevejorseniz. Isto i u primjeru 545b olse. Samo u jednome slučaju registrirana je velarizacija sufiksa ise: 504b üc jüz groş verürsa [< verër+sa]. Uprkos tome, velik je broj "korektnih" primjera. Ukoliko se ise piše odvojeno od participa, nema odstupanja u vokalnoj harmoniji: 545b aramiş isem, ujumiş isem itd.

Identična (mada ne i sustavno sprovedena) odstupanja u vokalnoj harmoniji susreću se i u suvremenom ZR dijalektu (Vidin, Adakale): bakma'sem, yaparseler, alirse, olurseм, ali i olsa, okusa itd. Isto i u Makedoniji: olurse, almasek itd.³⁶

Upitna partikula

Jednovarijantna partikula (mi), s izuzetkom dubleta 541a alynyrmy ~ 511a alynyrmi.³⁷ Ostali primjeri: 489a susyz mi dür?, aćmidür?, 473b ćioktan mi,

³⁶ Németh, J.: *Zur Einleitung der türkischen Mindarten Bulgariens*, str. 16.

³⁷ Zanimljivo je da se ovi dubleti susreću u istome primjeru: 541a Ğenk etmeksizin bir vilajet alynyrmy?; 511a Ğenk etmeksizin vilajet alynyrmi?

474b aldynmi, aldylermi, 480a senummi [< senin mi], 487a kullandunmi, ćibuk kullanurmi, 485b buluşdunmi, 480b ati var mi, atlari varmi, 498a jazajormisin, ettun mi itd.

Gerund -(y)Ip³⁸

Uvijek s bezvučnim /p/ na kraju: 542a g'idup, söllejup, sojlemejup, jetišup, 506a g'elüp ~ 542a g'elup, 467a başlajup ~ 506a başlajüp.

Gerund na -(y)Ince

Glasi -Inge [dok ne], jednovarijantan. U rjeđim slučajevima vokal /i/ prilagođava se labijalnoj asimilaciji: 467a varinže, 506a vurulinge, 542b okuinže ~ 543a okujinže, jejinže, döninže, oturinge, 542b kaldürinže, jemeinže, 543a olinže (ukupno dvaput) ~ olynže (sic!, ukupno triput), ölynže (jedanput), 542b ötünže (dvaput).

Gerund na -inğez

Zabilježen samo u primjerima 506b ben sevinğez, g'elingez. Glavadanović ga smatra "vulgarnim" oblikom.

Gerund na -iğek / -iğak

Sudeći na osnovi ograničenog broja primjera (3), bio je dvovarijantan: 506a seviğek, geliğek, olyğak.

Gerund na -(y)alı / -(y)elü

543a g'elelü, ög'renelü, g'idelü, 470b g'eleden berü, 543a başlajalı [čitaj başlajalë ~ başlayalı].

Sufiksi za tvorbu glagolskog lika

Faktiv-kauzativ

Autor spominje samo varijantu -dür, primjeri: 486a seviştürmek, sölješdürmek, 481a sevdürmek, öldürmek, 482a g'etürdürmek [sic!, getirtmek], geldürmem [sic!, getirmek], 484a sevdürilmek, öldürilmek, 481a jazdürmak, jaghdürmak, 481b doldürmak, 482a baktürmak, jazdürmamak, japtürmak, 486a buluşdürmak i dr.

U samome tekstu susreće se i -ür/-ur: 482a gećiürmek, 516b getürdunuz, 482a gećiürmek, şaşürmak, şaşürmamak ~ şaşürma ani.

Reciprocitativ

Četverovarijantan: 485b bakyşmak, 485b buluşmak, 481a sevişmek, 485b g'öruşmemek, 485b döğ'üşdy.

³⁸ I = /i/, /ı/, /u/, /ü/, A = /a/, /e/. Dakle, -(y)Ip = -(y)ip, -(y)ıp, -(y)up i -(y)üp itd.

Refleksivno-pasivni sufiks -In

Četverovarijantan: 487a g' örünmez, 486a bakynmak, 466a olunmyştür, 484a bulunmak, ćialynmak, 484a bilinmek, gelinmek, 469b alundy ~ 473a alynmyşdür.

Pasivni sufiks -II

Četverovarijantan, ali su odstupanja u vokalnoj harmoniji zamjetna: 466a sojulmyş, 472b tutuldy, 477b jazylly, jazylmyş, 483a verilir, umulmaz, g' önderildy, 483b sevilmek, jazylmak, dögülmek, 486a baghyşylmak, sevişilmek, 466a öldürülmyşdür ~ 483b öldürüldy ~ 484a öldürilmek, 484a sevdürilmek, 483b vurilmek, 491a bujurlmak, 510a g' örilmek.

Glagolske imenice i tvorbeni sufiksi

Gl. imenica na -dIk

Samo u nekolicini primjera glasi -dik (513a verdigin kitab, 542b liturjaja işidikten sonra, također i 465b söljenmedikće), u ostalim slučajevima -duk: 542b geldukten sonra, biturdukten sonra, ćialduktan sonra, okuduktan maâda, 475b kalktughümüzden, g' ittuginize, kalktughümüz itd. U tri-četiri slučaja ablativni sufiks ne podliježe vokalnoj harmoniji: 506a başladukten sonra, 475b kalktukten beri, 542b okudukten sonra, biturduktan (ali: biturmedukten sonra).

Sufiks -dukča

Rijetki primjeri upućuju na zaključak da je bio jednovarijantan: 465b kudukće [kudukča], vardukće, söljedukće bilinür ~ söljenmedikće bilinmez.

Sufiks -ce

Jednovarijantan i palatalan: 512b talianĝe, 465a akće, ejuĝe, jakynĝe, irakće, 471b uzakće, 465a uĝiuzće, azće, 465b birazće.

Sufiks -ci

Jednovarijantan i palatalan, kao u ZR dijalektu: 463b jolĝi, bujurukći, ćiogaĝi, işĝi, işćilyk, aşćilik.

Deminutivni sufiks -cik, -cighoz

Sudeći po primjerima, jednovarijantni, što odgovara stanju u ZR dijalektu: 465a alćiaĝik, iragĝik, kitabĝik, köpekĝik (sic!, umjesto köpecik), elĝik, köpekći-ghoz [psić], atći-ghoz [konjić].

Sufiks -cileyin

Jednovarijantan: 478b bunĝilein, anĝilein

Sufiks -(y)Ici

Jednovarijantan, vokalnoj harmoniji gdje kada podliježe samo spojni vokal:
463b seviği, ög'reniği, alyği

Sufiks -(I)nci

Jednovarijantan, u rjeđim slučajevima spojni vokal podliježe asimilaciji:
466b birinği, dortinği, otuzinği, kyrkynği, juzinği, kaćinği, 467a oninği.

Sufiks -(y)iš / .(y)iš

Dvovarijantan (s neutralnim vokalima): 463b bir g'öriš, seviš, g'uliš, g'idiš, alyš.

Sufiks -II

Prevladava starija varijanta s labijalnim vokalom: a) [za palatalne osnove] 470a ne vilajetlü, ne jerlü ("vulg. nerelü"), 473b kać aršin enlü, 463b sevg'ülü, 464a g'österišlü, hünerlü, bećlü, mürüvetlü, marifetlü, 467b iki jüzlü, iki dillü, iki jillü: b) [za velarne osnove alomor -lë < -lü]: 470a hanghy diarlü, sarajlü ("Sarajlija"), 471b kać bojlü, kać tavanlü, iki katlü, 464a ğianlü, odunlü, altunlü, akćialü, adlü, Fojnićalü, istambulü, 465b tatlü, 467b bašlü, dort ajaklü (velarne osnove).

Novije varijante -li i -li vrlo rijetke: 471b chajli (sic!), 505a evli (u cijelom tekstu samo dva puta), 464a, 466ab akylly (tri puta) ~ 464a akyllü (jedanput)

Sufiks -siz

S jednim izuzetkom, jednovarijantan (-syz), što odgovara ZR dijalektu: 480b atinsyz, bunsyz, ansyz, onsyz, 481a babasinsyz, bensyz, atsyz, 489a susyz, ali: 480b jarduminsiz.

Sufiks -sizin

Prva komponenta (-syz, vid. gore) ima i (noviju) palatalnu varijantu -siz, druga se (+ -in, stari instrumental) ne mijenja: 451a išlemeksizin, 541a söljlemeksizin ~ 541b sojlemeksyzin, ğenk etmeksizin ~ 541b ğenk etmeksyzin. Primjer s velarnom gl. osnovom nije registriran.

Sufiks -lik

U tekstu dominira varijanta -lyk, što je u skladu s vokalizmom ZR dijalekta: 462a bajraklyk, bašalyk, anlamaklyk, 464b taraklyk, üstralyk, tavuklyk, daghlyk, ormanlyk, onlyk, akćialyk, grošlyk, juzlyk, 510a nachošlyk, saghlyg'umi (velarne osnove); 465a g'ünlyk, 463b išćilyk, emekćilyk, bilmeklyk, 464b bešlyk, juzlyk, 463b ćiohağilyk (palatalne osnove), 464b jığ'irmlyk.

Nebalkanska varijanta -lik rijetka, a i tada često ima dubletni oblik: 471b kać g'ünlik (ponavlja se), 491b ejlik (ponavlja se), 481a g'üzellikte, aghyrlikte, 464b ig'nelik, 481a aghyrlikte (sic!), 491b ejlyk ~ ejlik, 542b kemlyk ~ kemlik.

Sufiks -(š)er

1. Jednovarijantan: 467a birer, ikišer, üçer, altyšer.

TURSKA GRAMATIKA FRA ANDRIJE GLAVADANOVIĆA (I)

Sažetak

U ovome radu analiziran je jezik turske gramatike pohranjene u Samostanu Svetoga duha u Fojnici (BiH), u kodeksu zavedenom pod inventarnim brojem 14. Potječe iz prve polovine 19. st. i napisana je na latinskom jeziku. Autor joj je bosanski franjevac fra Andrija Glavadanović (Fojnica, 5. 10. 1804. – Fojnica, 31. 7. 1877.). Među sačuvanim rukopisnim gramatikama bosanskih franjevaca koje su, s izuzetkom jedne, napisane latinicom i na latinskom jeziku, Glavadanovićeve se izdvaja po originalnim primjerima u kojima se susreću domaći toponimi (Bosna, Saraj/evo/, Travnik, Fojnica, /Kraljeva/ Sutjeska, Rama, Busovača, Jajce, Salakovica i dr.) i imena u ono doba znamenitih ličnosti iz vjerskog života bosanskih katolika (npr. biskup Šunjić). Po tome se može zaključiti da se radi o originalnom djelu. Jezična analiza turskog teksta Glavadanovićeve gramatike ograničena je u prvom dijelu ove studije na transkripciju, fonetiku, fonologiju i morfonologiju, dok će o morfoloiji i sintaksi biti govora u njezinom nastavku. U globalu se može kazati da turski spomenute gramatike sadrži mnoge jezične karakteristike kako zapadnorumelijskog dijalekta, tako i istambulskog idioma 19. stoljeća, ali i karakteristike koje su zacijelo isključivo "bosanske". Takve su pak najočitije na sintaktičkoj i leksičkoj razini. Po tome se turski jezik Glavadanovićeve gramatike može nazvati "miješanim". O lingvističkim i ekstralingvističkim razlozima te pojave bit će govora u drugom dijelu studije.

DIE TÜRKISCHE GRAMMATIK DES PATERS
ANDRIJA GLAVADANOVIĆ (I)*Zusammenfassung*

In diesem Beitrag wurde die Sprache der türkischen Grammatik analysiert, die im Kodex Nr. 14 im Kloster des Heiligen Geistes in Fojnica (Bosnien-Herzegowina) aufbewahrt ist. Die Grammatik stammt aus der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts und ist bis auf eine dieser Zeit in lateinischer Sprache verfasst. Der Autor der Grammatik ist ein bosnischer Franziskaner, der Pater Andrija Glavadanović (geb. am 5. 10. 1804 in Fojnica, gest. am 31. 07. 1877 in Fojnica). Diese Grammatik unterscheidet sich von anderen erhaltenen handschriftlichen Grammatiken der türkischen Sprache durch ihre originellen Beispiele in türkischer Sprache, in denen sowohl bosnische Toponimen (Bosna, Saraj/evo/, Travnik, Fojnica, /Kraljeva/ Sutjeska, Rama, Busovača, Jajce, Salakovica usw. als auch die Namen bekannter katholischer Geistlicher

anzutreffen sind. Daraus ist zu schließen, dass es sich um ein Originalwerk handelt. In diesem Beitrag wird die Transkription, Phonetik, Phonologie und Morphophonologie bearbeitet. Im nächsten Beitrag wird die Morphologie und Syntax der Grammatiksprache analysiert. Die türkische Sprache des Andrija Glavdanović ist durch die Sprachbesonderheiten des westrumelischen Dialektes sowie des Istanbuler Idioms des 19. Jahrhunderts gekennzeichnet. Ausserdem ist der Einfluß seiner Muttersprache (Bosnisch) auf die Syntax und Lexik sehr stark ausgeprägt.